

**CEMİYETİ İNŞA EDEN DEĞERLER AÇISINDAN HZ.
LOKMAN'IN NASİHATLERİ VE ÖNEMİ
(Lokman Sûresi'nde Yer Alan Öğütleri)**

Mehmet YOLCU*

ÖZET

Kur'an'da adı hikmet ile özdeşleşmiş bir kişiden bahsedilecekse bu Hz. Lokman (as) olmalıdır. *Hikmet*, sanki onun en belirgin vasfıdır. Bu vasıf, tüm peygamberlerde mevcut olmasına rağmen, onda daha bariz biçimde öne çıkmaktadır. Onun *Hikmet*'inden bir demet Kur'an'ın bir sayfasında art arda inci gibi dizilmiştir. Belki de bunun için *hikmet* ve *irfan* çizgisinin sembolü haline gelen "Lokman" bir Kur'an sûresinin adı olmuştur.

Kureys'in ileri gelenleri çok aziz bildikleri Hz. Lokman'ı Resûlullah'a sorduklarında bu sûrenin tezahür etme zamanı gelmiştir. Böylece hikmet ile temsilcisi takdir edilmiş ve bu tarihte önemli bir çizgi olarak gösterilmiştir. *Hikmet* burada ilim, düşünce ve eylem bütünlüğü ve uyumluluğu manasında kullanılmaktadır. Bu makalede Hz. Lokman'ın Öğütleri, Cemiyeti İnşa Eden Değerler açısından tasnif edilerek ele alınmıştır. Hz. Lokman'ın Tavsiyeleri, bu araştırmada insanlık onuruna yakışır bir geleceğin yol işaretleri gibi ele alınmış ve onlarla cemiyetin inşa edilmesinin imkânı incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hz. Lokman, Hikmet, Öğüt, Sabır, Şirk, Maruf, Münker, İnâbe.

ABSTRACT

The advices of Hazrat Luqmaan and their importance from the point of the Values Constructing the Society (his advices taking place in the sura Luqmaan)

If, in the Qur'an, it will be told about a person whose name reminds "wisdom", this must be Hazrat Luqmaan (may peace be with him). Wisdom is all but his characteristic quality. Although all of the prophets have this quality, Hazrat Luqmaan (may peace be with him) is foremost clearly. The importance of *wisdom* and *knowledge*, the way followed by the owner of them and his being tolerant with vast aptitude has made this line eternal. Thus, Luqmaan, the symbol of this line, became the name of a sura in the Qur'an.

When the prominent people of Quraish asked the Prophet Mohammed (peace be upon him) about Luqmaan whom they consider the holy one, it was the right time for this sura to come on the scene. So wisdom and its representative has been appreciated and shown as an important multimodel. From this point of view, wisdom is used in the meaning of science, thought and action integrity and harmony.

In this article, the Advices of Luqmaan have been evaluated from the aspects of Values Constructing the Society by classifying. At the end of the studying, it has

* Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.
myolcu@inonu.edu.tr

been understood that the Advices of Luqmaan have a big importance and are the signs of a humanely life in terms of future.

Key words: Luqmaan, Wisdom, Advice, Patience, Shirq (associating partners with Allah/God), *Maruf* (accepted via intelligence, way of religion and disposition), *Munker* (rejected via intelligence, way of religion and disposition) , *Inåbe* (inclining towards God most sincerely).

I. GİRİŞ

Hız. Lokman, kişiliği tertemiz kalan önemli tarihi şahsiyetlerden biridir. Kur'an ondan sitayişle bahsetmiştir. Her şeyden önce Kur'an çok önemli bölümlerinden birine onun adını vermiştir. Ayrıca onun bir sayfa tutan Hikmetine (Nasihatlerine) yer vermiştir ve bunların içinde Allah'ın sözü mü yoksa Hız. Lokman'ın nasihatlerinin devamı mı netlik kazanmayan derin anlamlı cümleler, tespitler vardır.

Yüce Allah, Hız. Lokman'a Hikmetin verildiğini haber vermektedir. Yine Kur'an tarafından verilen bilgilere göre kime Hikmet verilirse, ona büyük bir hayır verilmiş demektir (2/Bakara 269).

Hız. Lokman'ın adı Kur'an'da iki kere takdirle anılma bağlamında geçmektedir.¹

Yaşadığı cemiyet içinde muhakemesi, tutumu ve yaklaşımı ile ünlenmiş olan Hız. Lokman, hangi bağlamda söz konusu edilirse edilsin, el üstünde tutulmuş, sevgi beslenmiş ve saygıyla karşılanmıştır. Çobanlığı, köleliği, işçiliği, marangozluğu, hizmetkârlığı ve yargıçlığı hep dikkat çekmiştir. İnsanlar daima onun yerinde olmak istemişler, hareket mantığına ve davranışlarına imrenmişlerdir.²

Bütün bunlar konumuzun cemiyeti inşa eden değerler açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. En azından bir kişinin cemiyet içinde esaslı mücadele ve disiplinli hareket ile ne kadar ilerleyebileceğini ortaya koymaktadır. Sıradan bir kişinin kendini disiplin içinde eğitip donattıktan sonra çevresinde nasıl etkili olabileceğini ve onların ıslahında ne denli büyük rol oynayabileceğini de gözler önüne sermektedir.

Hız. Lokman'ın Kur'an'da zikredilen Hikmeti (Nasihatleri) cemiyette yaşayan her insanın özünde sahip olmak istediği değerlerdir. Anne babasına iyi davranmayan bir insan bile, onlara iyi

¹ Bkz. 31/Lokman 12. ve 13. ayetler.

² Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 31/Lokman 12. AY.

davranan biri olmak ister. Rabbine hakkıyla şükretmeyen bir insan bile, gerçek manada şükreden bir kul olmak ister...

İnsanın içinde her zaman kendini açığa vuramayan bu güzel istekleri Hz. Lokman birer değer olarak öne çıkarmış ve onları benimsemenin, onlara uygun hareket etmenin cemiyet için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Biz bu araştırmada Hz. Lokman'ın Kur'an'da yer alan Hikmetini (Nasihatlerini) merkeze alarak bir cemiyeti ıslah etmenin ne derece mümkün olduğunu görmek ve göstermek istiyoruz.

Metot olarak öncelikle Lokman Süresi'nde yer alan ilgili ayetleri gözden geçireceğiz. Tefsir Uleması'nın bunlarla ilgili ne tür yorumlar yaptıklarını sergilemeye çalışacağız. Hadis kaynaklarında yer alan rivayetlere yer vereceğiz. Ahlak ve edebiyat kitaplarında geçen ilginç tespit ve yorumlara değineceğiz. Bunların hepsini harmanlayarak bu Hikmetin (Nasihatlerin) bir cemiyetin inşasında nasıl önemli bir rol oynayacak değerler oldukları göstereceğiz. Ama her şeyden önce biraz Hz. Lokman ve kişiliğinden bahsetmek gerekir ki, söylenenler belli bir zemine otursun ve havada uçuşan cümleler gibi algılanmasın.

1. Hz. Lokman'ın Kimliği

Hz. Lokman'ın tam adı şöyle tespit edilmiştir: Lokmân b. Bâûrâ -Nâûr- b. Nâhûr b. Târuh -Âzer-.³ İbn İshâk'a (v.151) göre nesebi dördüncü kuşakta Hz. İbrahim'in babasına ulaşır. Lokman b. Ankâ b. Sedûn [Serûn] deyip nasihat ettiği oğlunun adı Sârân'dır⁴ diyen rivayetler de mevcuttur. Biz çokça zikredilen ve belli başlı müfessirlerin kaydettiklerini birinci rivayet olarak verdik. Bunların tetkiki ise daha başka incelemeler gerektirir.

Lokman b. Bâûrâ'nın Hz. Eyyüb [kardeşinin ya da teyzesinin oğlu] veya Hz. Davud döneminde yaşadığına dair kayıtlar vardır.⁵ Şeddâd b. Âd'ın kardeşi olup birine *Kuvvet* diğerine *Hikmet* verildiği de söylenmiştir.⁶ Vâkidî (v.207) der ki: İsrailoğulları'na kadı-

³ İbn 'Acibe, *Bahru'l-Medîd fi Tefsiri Kur'âni'l-Mecîd*, 31/Lokman 12 AY; Ebû Hayân, *el-Bahru'l-Muhîd*, 31/Lokman 12 AY (VII, 186); Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, 31/Lokman 12. AY.; Kurtubî, *el-Câmi'*, 31/Lokman 12. AY.

⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, Alûsî, *Râhu'l-Me'ânî*, 31/Lokman 13. AY.

⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 31/Lokman 12. AY.

⁶ Bkz. 31/Lokman 12. ve 13. ayetler.

⁶ Bağavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, 31/Lokman 12 AY.

lık yapan, *Eyle* ve *Medyen* tarafında yaşayan bilge bir âlim, *fazilet* ve *irfan ehli* bir zat olduğu kesindir.⁷ Ebû Hâtim es-Sicistânî, onun Hıdır'dan sonra en uzun yaşayan ikinci kişi olduğunu belirtir. İlgili metin şöyledir: “*Yedi kartalın ömrü kadar bir ömür yaşadı.*”⁸ Bu, “*dokuz yorgan eskitti*” deyiminde olduğu gibi uzun yaşamayı anlatan bir tanımlama da olabilir.

İslâm'ın geldiği sırada Kur'an'ın ilk muhatabı olan insanlar Hz. Lokman ve onun hikmetinden haberdar idiler. Hatta onlar Lokman adında iki şahsiyet bilirdiler. Birincisi uyanıklık, liderlik ve dâhilikte saygı duydukları *Lokman b. Âd* idi. Bu ünlü bir aileden gelen ünlenmiş bir hükümdardır.⁹

İkincisi ise, hikmetleri ve vecizeleriyle şöhret kazanmış olan *Hekîm Lokman* (b. Bâûrâ)'dır. Yüce Allah ona hikmet, akıl ve zekâ yönlerinden üstünlük vermiştir. Hikmetli sözleri Araplarda yaygın halde bulunuyordu.¹⁰ Bu her iki zatın kimi zaman karıştırıldığı ve birine ait bilgi ve vasıfların diğerine aitmiş gibi aktarıldığına da rastlanmaktadır.

Sudan'dan çıkmış meşhur üç erdemli insanın Bilâl (Habeşli), Hz. Ömer'in kölesi Mühecca' ve Lokman (Sudan'ın Mısır'a yakın Nubya tarafından) olduğu söylenmiştir. Hz. Lokman'ın Habeşli bir marangoz, terzi, dokumacı, çoban, İsrailoğulları'nın hâkimi/yargıcı olduğu hakkında farklı görüşler de vardır.¹¹ Yüce Allah'ın onu deruni tefekkür, derin yakîn ile takvâ ehli kıldığı bir kul olduğunu; onun Allah'ı, Allah'ın da onu sevdiğini, ona bir de *hikmet* bahşettiğini açıklayan birtakım rivayetler de nakledilmektedir.¹²

İmam Mâlik (ra:v.179), Hz. Lokman'ın Hikmetinden birçok tespiti *el-Muvatta*'da kaydetmiştir.¹³ Lokman, Arabistan'da âlim ve hakîm bir kimse olarak tanınırdı. İmru'u'l-Kays, Lebid, A'sâ,

⁷ Zebidî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (çev. Ahmed Naim-Kâmil Miras, I. Baskı, DİB Yay. İstanbul 1936), IX, 163.

⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 31/Lokman 12. AY.; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 219.

⁹ Beğevî, *Meâlimu't-Tenzil*, İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, İbn Âdil, *el-Lübâb*, 31/Lokman 12. AY.

¹⁰ Bkz. Câhız, *el-Hayevân*, I, 290, 499,

¹¹ İbn 'Acibe, *Bahru'l-Medîd*, 31/Lokman 13 AY.

¹² Seâlibî, İbn Atıyye, Kurtubî, İbn 'Acibe *Tefsîrleri*, 31/Lokman 12. AY.

¹³ Kattân, *Teysîru't-Tefsîr*, 31/Lokman 12 AY.

Tarafa ve Nabiğa gibi cahiliye şairleri, şiirlerinde kendisini zikretmiştir.¹⁴ Bazı tahsil görmüş Araplar da Lokman'ın hikmetli sözlerini ihtiva eden *Sahife-i Lokman* isimli bir külliyata sahipti. Rivayetlere göre Hicret'ten üç yıl önce Resûlullah'ın (sas) etkilediği Medine ahalisinden ilk kişilerden biri de Süveyd b. Samit olmuştur. Bedevî liderlerin ünlülerinden biri olup cesaret, sabır, metanet, dayanıklılık vb gibi ahlaki üstünlükleri ve üstün soyluluğu nedeniyle kavmi tarafından *el-kâmil* [kusursuz adam] diye bilinen Süveyd b. es-Sâmit'in Hac ve Umre için Mekke'ye gelişiyle ilgili rivayet bunun açık delilidir. Resûlullah bu kişi ile karşılaşp onu İslam'a davet ettiğinde adam elinde Lokman Hekim'in hikmetini özetleyen bilgiler olduğunu ifade etmiş ve: “*Onun Mecellesi (Hikmetinin Mecmuası) bende mevcuttur*” diyerek okumaya başlamıştır.¹⁵ Onun için Kur'an Çağrısını da onun çağrısı gibi bir şey sanmıştır. Resûlullah (sas) ise, onun sözlerini dinlemiş, ona Kur'an'dan bir bölüm okumuş ve kendisine gelen *Allah Kelâmının* bu *kelâm-ı kibâr*dan farkını izah etmeye çalışmıştır.¹⁶

Resûlullah döneminde yaşayan Ehl-i Kitap arasında Lokman kültürü veya edebiyatına ilişkin malum bir bilgi mevcut değildir. Belki de onları kendi Kutsal Metinleri ile yetinerek ona eğilme gereği duymamışlardır. Bu nedenle Yahudi ve Hıristiyan kültüründe Hz. Lokman'ın izine rastlanmamıştır.¹⁷

Hz. Lokman'a bu kıssalar dolayısıyla Batıda “*Araplar'ın Ezop'u*” dendiği, Avrupa'da Ezop'a atfedilen birçok nüktenin Ona da izafe edildiği kimi müsteşrikler tarafından ileri sürülmektedir. Heller, Hz. Lokman'ı, Romalı Ahikar veya Yunan'ın Ezop'una benzetenler, onların sözlerinin veya onlarla ilgili anlatımların benzerliklerine dayanmaktadır, demekte ve onun hikmetini aslı

¹⁴ Câhız, *el-Hayevân*, I, 290, 499.

¹⁵ Bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, Gözden geçirilmiş 3. Baskı, Ekin Yay. İstanbul 1998, I, 273, ayrıca, ae., I, 268-272.

¹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 34-36; Beyhekî, *Delâilu'n-Nubuvve*, II, 292; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 278; İbnu'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 478; Zemahşerî, *el-Fâik*, el-Cim meâl-Lâm [I, 225]; İbn Kesir, *es-Sretu'n-Nebeviyye*, II, 173-4; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, 3/Âl-i İmran 103 AY; İbn Âdil, *Tefsîru'l-Lubâb*, 3/Âl-i İmran 103 AY.

¹⁷ Heller, Bernhard, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., Eskişehir 1997, VII, 66. “Lokman” mad.

astarı olmayan masallar, hikâyeler düzeyinde görmeye çalışmaktadır.¹⁸ Ne ki, bu, müfrit bir eğilimin tezahüründen ibarettir.

Lokman (as)'ın kişiliği ve hikmetli sözleri sözlü olarak dilden dile aktarılınca onunla ilgili birçok şeye asılsız, şüpheli, abartılı sözler ve kimi tutarsız görüşler de karışmıştır.¹⁹ Yine bu tamamen kuşkuya düşmek doğru olmayacaktır.

Fethu'r-Rahmân'ın belirttiğine göre, Hz. Lokman'ın kabri, Filistin'de bulunan Remle'nin Sarfend kasabasında. Katade'nin beyanı da buna uymaktadır: “*Kabri Remle Camii ile Pazarı arasındadır. Orada İsrailoğulları tarafından öldürülmüş pek çok peygamberin kabri de bulunmaktadır.*”²⁰

Kur'an'da ise Hz. Lokman'ın ne zaman, nerede yaşadığına, hangi milletten olduğuna, ne ile meşgul olduğuna ve nerede vefat ettiğine dair bilgi verilmez. Bu belki de Kur'an'ın anlatım üslubu ile ilgilidir. O, daha fazla işin özü ilgilenmekte ve olayın yalnız ders ve ibret alınması gereken veçhesiyle ilgilenmekle yetinmektedir.

2. Akıl ve Zekâsıyla Sorunları Çözmesi

Hekim Lokman, pratik zekâ sahibi bir insandı. En zor durumlarda bile çok basit çözüm yolları bulabiliyordu. Köle olarak birisine satıldığında, diğer köleler onu kıskanır ve efendisinin gözünden düşürmek için bir oyun yaparlar. Efendisinin aldığı incirleri yerler ve Lokman'ın onları yediğini hep bir ağızdan söylerler. Lokman bu durumda çare olarak şunu önerir: Efendisinin her kölesine sıcak su içirmesini tavsiye eder. Efendileri öyle yapar, sonunda Hz. Lokman yalnız su kusarken, diğerleri incir artıklarını su ile çıkarmaya başlarlar. Böylece kimseye zarar vermeden suçlular ortaya çıkarılır.²¹

¹⁸ Heller, *age*, VII, 66; Mevdudi, *Tefhim*, 31/Lokman 12. AY; AN: 17.

¹⁹ Nesefî, “1000 peygamberden ders aldığı ve 2000 peygambere hocalık yaptığı söylenmiştir” der. Bkz. Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, Lokman 11-14. Bu sözü direk onun görüşü gibi aktaranlar da vardır. Bkz. İbn Acibe, *Bahru'l-Medîd*, Lokman 13. “*Nübüvvet Hikmet arasında tercih yapması istenmiş, o da Hikmeti seçmiştir*” diyenler de çoktur. Bkz. Semerkandî, Zemaşşerî, Hâzin, Nesefî, İbn 'Acibe, Şerbîni ve İsmâ'îl Hakkî Tefsirleri: 31/Lokman 12. AY. Bu ifadelerde açık bir abartının yer aldığı gözden kaçmamalıdır.

²⁰ İsmâ'îl Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, 31/Lokman 12 AY. İsmâ'îl Hakkî'nin Tefsîr'inde çokça nakil yaptığı bu kitap herhalde “İbn Korkmaz” diye bilinen Muhammed b. Muhammed'in (v.883) *Fethu'r-Rahmân fi Tefsiri'l-Kur'an* adlı eseridir.

²¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 31/Lokman 12 AY

Bir köle olarak satılırken müşteri olanlara karşı kullandığı taktikte olduğu kadar, kendini hacip olarak istihdam etmek isteyen kişiye de bu işi güzel yapacağına dair sözleri ve neticede adamın kötü yolda olan üç kızını uyguladığı hekimâne metot ile yola getirmesi onun ne derece kıvrak bir zekâya sahip olduğunu göstermektedir. Bunu gören yabancı kişilerin bundan etkilenmesine ilişkin hikâyesi de onun keskin bir zekâ ve ince hesaplara sahip kararlı bir kişiliği olduğunu ortaya koymaktadır.²²

Bir gün efendisi, gelen misafiri için, Lokman'a en iyi ne varsa onu ikram etmesini söyler. O da sofraya koyun dili ve yüreği getirir. Bir başka gün efendisi yine misafir için bu defa en kötü ne varsa onu çıkarmasını söylediğinde aynı şeyleri verdiğini görünce, sebebini sorar. Lokman, iyi bir dil ve yürekten daha iyi bir şey olmadığı gibi, kötü bir dil ve yürekten de daha kötü bir şeyin olmadığı cevabını verir.²³

Hz. Lokman'ın fevkalade akıl yeteneği ve üstün zekâsı ile alakalı çok rivayet ve malumata birçok tefsir ve ahlak kitabı yer vermiştir. Biz bu kadarıyla yetineceğiz.

3. Hz. Lokman'ın Nasihatlerinde Kullandığı Metod

Cemiyeti inşa eden değerler açısından Hz. Lokman'ın nasihatlerine bakıldığında görülmektedir ki, o sevgi, şefkat ve yumuşaklık karışımı bir hitap kullanmıştır:

“*Yavrum*” diye söze başlamıştır. Bunun önemini açıklamak gerekirse, denebilir ki:

1. Hz. Lokman, hikmete nasıl eriştiği sorulduğunda *doğru söz, emanete sadakat ve boş yere konuşmayı terk etmek* ile hikmet ehli olduğunu ifade etmiştir.²⁴

İmâm Mâlik (ra.v.179) anlatıyor: “Bana ulaştığına göre, Lokmân Hakîm’e: (Çobanlıktan yargıçlığa yükselen serüveni hakkında) *Sende gördüğümüz bu gelişmenin hikmeti nedir?* diye sorulmuştur. Cevâbı şöyledir: *Doğru sözlülük, emâneti yerine getirmek, beni ilgilendirmeyen şeyi terk etmek ve ahde vefâ göstermek*

²² İbn ‘Âdil, *Tefsiru'l-Lubab*. 31/Lokman 12 AY.

²³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 31/Lokman 12 AY; Semerkandî, *Bahru'l-'Ulûm*, 31/Lokman 12 AY.

²⁴ *Muwattau Mâlik*, HN: 3628; Taberî, İbn Kesir, Semerkandî, Zemaşşerî, İsmâ'il Hakkî, İbn 'Atıyye, *Se'âlibi Tefsirleri*: 31/Lokman 12 AY.

[sayesinde bu mesafeyi alabildim].²⁵ Gözünü haramdan sakınmak, diline hâkim olmak, yeme içmede helal lokmaya özen gösterip dikkat etmek, namusunu kirletmekten korumak, misafirlerine ikramda bulunmak, komşunun hakkına riayet etmek bunlara ilave edilmelidir. Bakmak, düşünmek ve ibret almak için büyüklere, güçlülere, zenginlere ve sultanlara gitmede ihmalkârlık yapmamak önemlidir. Ona hikmetin verilmesinin başlıca sebepleri bu erdemli tutum ve davranışlardır.

2. Nasihatinde konudan konuya geçmiş, üslûp ve tarzını değiştirmiştir. Ne sırf yasakları ne de sadece emirleri zikretmiştir. Onlardan karılmış bir kompozisyon sunmuştur. Yüce Allah da bunun arasına önemli birkaç söz katınca öğüdü kemale ermiştir (31/Lokman 14 ve 15. ayetler).

3. Hz. Lokman, ıslah planında *sabır*, *sebat* ve *içtenlik* ile uyarmayı esas almıştır. Acele etmemiş, umudunu kesmemiş ve vazgeçmemiştir. Oğlu ve hanımı kâfir olduğu halde onlara Müslüman oluncaya kadar vaaz ve nasihat etmeyi, sakındırma ve teşvik etmeyi ihmal etmemiştir. Neticede ikisi de Müslüman olmuştur. Hz. Nuh'un hanımı ve oğlu ise Müslüman olmamıştır. Hz. Lut'un iki kızı Müslüman olduysa da hanımı iman etmemiştir.²⁶

4. Hafs b. Ömer'in (ra:v.248) rivayetine göre, Lokman (as) yanına bir torba hardal tanesi koyarak oğluna öğüt vermeye başlamıştı. Her öğüt verdiğinde torbadan bir hardal çıkarıyordu. Günün birinde torbadaki hardal tükenir, O da oğluna şöyle der: "Ey oğul, sana o kadar öğüt verdim ki, şayet bu öğütler bir dağa verilseydi, dağ yarılırdı." Lokman(as)'ın Sârân veya Mârân ismindeki bu oğlu babasının verdiği bütün bu öğütlerden ve özellikle bu son sözünden çok etkilenmiştir.²⁷

5. "Yavrum, ilmi, bilginlere karşı böbürlenmek, basit insanlarla tartışmak ve meclislerde gösteriş yapmak için öğrenme!"²⁸ Burada ilmin ne amaçla tahsil edilmesi gerektiği belirlenmiş ve gayesi tespit edilmiştir.

²⁵ *Muvattaü Mâlik*, Kelâm 17.

²⁶ İbn Kesir, *Tefsîr Tercümesi*, 31/Lokman 13. AY.

²⁷ M. Seyyid Tantâvî, *et-Tesfîru'l-Vesit*, 31/Lokman 13. AY.

²⁸ *Müsnedu Ahmed*, I, 190.

6. Zemaşşerî (v.538), Lokmân Hakîm'in hikmetine misâl olarak şu hâdiseyi nakleder:

Bir gün Hz. Dâvûd, Hekîm-i Lokmân'dan bir koyun kesip en iyi yerinden iki parça getirmesini istedi. Lokman Hakîm de ona, kestiği hayvanın dilini ve yüreğini getirdi. Aradan birkaç gün geçtikten sonra Dâvûd [as] bu defa hayvanın en kötü yerinden iki parça et getirmesini istedi. Lokman Hakîm, yine koyunun dil ve yüreğini getirdi. Hz. Dâvûd, ona bunun sebebini sorunca da şöyle dedi: “*Bu ikisi iyi olursa, bunlardan daha iyisi; kötü olursa, onlardan daha kötüsü olmaz.*”²⁹

7. Bu anlatım ve devamı başka bir rivayette şöyle yer almaktadır: “*Gerekmez, diyerek ve cehalete düşerek ilmi terk etme! Yavrum, meclisleri ihmal etme! Allah'ı anan bir topluluk gördüğünde onlarla otur. Eğer âlim isen ilmin işine yarar; cahil isen onlar sana öğretirler. Umulur ki, Allah onlara rahmetini lütfeder, bu rahmet onlarla beraber sana da ulaşır. Allah'ı anmayan bir topluluk gördüğünde onlarla oturma. Eğer âlimsen ilminin sana bir yararı olmaz; cahilsen onlar seni saptırırlar. Allah onları azabına uğratar, sana da onlarla beraber bundan bir zarar gelir.*”³⁰

8. Ebû Ümâme el-Bâhili'den (raa:v.81) gelen rivayette Resûlullâh buyurur ki: Hz. Lokman oğluna şöyle dedi: *Âlimlerin meclislerinde bulun! Hakîmlerin sözlerini dinle! Çünkü Allah, yağdırdığı bol yağmurla ölü toprağı dirilttiği gibi ölü kalbi de hikmet nûruyla diriltir.*³¹ Başka bir rivayette ise şöyle denmektedir: *Hakîm-i Lokman, söyle derdi: Şüphesiz Allah bir şeyi emânet aldığı zaman onu mutlaka en güzel şekilde muhafaza eder.*³²

9. Resûlullah, Hekim-i Lokman'dan haber vererek şöyle buyurdu: “*Lokman, oğluna: Yüce Allah, kendisine emânet edilen şeyi korur! Ben de seni, malını, dînini ve amelinin sonunu, Yüce Allah'a emânet ediyorum, dedi.*”³³

²⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, Taberî, *Câmî'u'l-Beyân*; Maverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Suyûtî, *Durru'l-Mensûr*, Semerkandî, *Bahru'l-'Ulûm*, Kurtubî, *el-Câmî*, İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*: 31/Lokman 12 ve 19. AY; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 74.

³⁰ *Sünenü'd-Dârimî*, (Mukaddime), s. 34.

³¹ *Muvattau Mâlik*, İlim 1; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, I, 125.

³² *Müsnedu Ahmed*, II, 87.

³³ *Müsnedu Ahmed*, II, 87.

10. Rivâyete göre Lokman Hakîm'in yüzük taşında: “Gördüğünü gizlemen, şüphe ettiğini açıklamandan daha güzeldir!” yazılıydı.³⁴

Bütün bu rivayetler Hz. Lokman'ın insan ilişkilerinde her zaman bilinçli, duyarlı hareket ettiğini, onlara önemli hakikatleri kavratmak için bütün fırsatları değerlendirmek için çaba sarf ettiğini göstermektedir. İnsanlara acımasız biçimde tenkit yöneltmeden, onları incitmeden, küsüp gitmelerine sebep olmadan temel ferdi ve içtimai görev ve sorumluluklarını hatırlatıp kavratmayı, bundan sonra da onlara göre hareket edip bunları içselleştirmesi için çok nazik bir üslup kullandığını ortaya koymaktadır. Bu tutum cemiyeti inşa eden bir tutum ve davranış biçimi olarak çok önemlidir.

4. Hz. Lokman'a Verilmiş Olan Hikmetin Anlamı

Hz. Lokman'a verilmiş özel manada bir hikmetten söz etmek güçtür. Bir Kur'an kavramı olarak hikmet ne manaya geliyorsa, Hz. Lokman'a verilen hikmet de ondan başkası değildir. Eğer Kur'an'ın sözünü ettiği hikmetin anlam alanı gözden geçirilir ve kavramın anlam haritası çıkarılırsa, dolaylı olarak Hz. Lokman'a verilen hikmetin de anlam sahası belirlenmiş olur. Buna göre hikmet kavramını irdeleyelim:

“*Hikmet*” konusunda tespit edilmiş zengin bir yazın vardır. Yine de bu konuda söylenecek söz kalmamıştır, denemez. Söylenmişlerden birkaçını kaydedelim:

Hikmet: İlmin amel ile beraber oluşudur. Hakka uygun olan her söz hikmettir. Sertlikten arınmış makul söz de hikmet sayılır. Ragıb der ki: *Hikmet*: Mevcudatı tanımak ve hayırlı işleri yapmaktır.³⁵ Resûlullah da: “*Şüphesiz şürde kimi hikmetler mevcuttur*” buyurur.³⁶ Yüce Allah ise: “*Sizin evlerinizde okunan Allah'ın ayetlerini ve hikmeti hatırlınızda tutun...*” (33/Ahzâb 34) buyurmuştur.

Hikmetin vahye dayalı dini kuşatıcı biçimde ve derinden kavramak, makul ve isabetli görüşe erişmekle de yakından bir ilgisi olduğu söylenmelidir. Burada söz konusu edilen akıl ve anlayış,

³⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 329 (Âdâbu's-Suhbe).

³⁵ Râgıb, el-İsfahanî, *Müfredât: Kur'an İstılahları Sözlüğü* (çev. Abdulabaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yay., İstanbul 2007) I, 332, “حکم” mad..

³⁶ *Buharî*, 78/Edeb 90/Mâ Yecûzu mine's-Ş'ri ve'r-Recezi ve'l-Hudâi.

doğru düşünce ve görüş, sözün tutarlı, anlaşılır, sıcak ve tesirli olacak şekilde dile getirilmesi hep hikmetin çapını genişleten normlardır.³⁷

Hikmete erişenin söz ve ifadelerinde Hakka isabet vardır; akıl ve gönlünde isabetli düşünce vardır; tutum ve davranışlarında isabetli hareket vardır. Konuşacak olursa hikmet ile konuşur, düşünecek olursa, hikmet ile düşünür, davranacak olursa hikmet ile hareket eder.³⁸

Râgıb (ra:v.425), hikmeti şöyle tanımlar: *Hikmet*, ilim ve fiil ile hakka isabet etmektir. Allah'ın hikmeti, eşyayı bilmesi ve onları en mükemmel biçimde yaratmasıdır. İnsanın hikmeti ise, eşyanın hakikatini tanımak, bilmek ve amellerinde hayır ve iyiliği esas almaktır.³⁹

Mukatil b. Süleyman (ra:v.150) tespitine göre Kur'ân'da *hikmet* dört manada kullanılmıştır. 1. Kur'ân'ın öğütleri, 2. İlim ve anlayış, 3. Nübüvvet, 4. Kur'ân'ın ilginç sırları bilgisi.⁴⁰ Fahreddin-i Râzî (ra:v.606) buna hikmet, müteşabih ayetlerin bilgisidir diye bir mana da ekler.⁴¹ İmam Şâfiî (ra:v.204) *hikmeti* Resûlullah'ın sünneti olarak kabul eder.⁴² İbn Cerir Taberî (ra:v.310) ise, onu Peygamberden herhangi bir beyan olmadan anlaşılmayan ilahi hükümlerin bilgisi olduğunu doğru sayar.⁴³ Bunu mutedil manadaki aklî yetkinlik, ruhsal ve ahlaki olgunluk olarak tanımlamak da mümkündür.⁴⁴

Hikmet'te, hem ilim hem de uygulamada mükemmellik, uygunluk, sağlamlık ve isabet etme söz konusudur.⁴⁵

İmam Gazali (ra:v.505) der ki: Bir kişi bütün eşyanın ilmine erse ve onları gerçekten mükemmel bir şekilde bilse, ama Yüce Allah'ı bilme, tanımasa, *hekîm* (bilge) adını almayı hak etmez. Zira o, en değerli, en yüce varlığı bilmemiş, tanımamıştır. *Hikmet*,

³⁷ İzzuddin b. 'Abdusselâm, *Tefsîru İbn 'Abdisselâm*, 31/Lokman 12 AY.

³⁸ Bkz. Cevherî, *Sihâh*, "حکم" mad.

³⁹ Râgıb, *Müfredât*, "حکم" mad.

⁴⁰ Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/Bakara 129. AY; M. Zeki Duman, *Vahiy Gerçeği*, Fecr Yay. Ankara 1997, s. 102.

⁴¹ Râzî, *Mefâtiḥ*, 2/Bakara 129. AY.

⁴² İmam eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 78.

⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 2/Bakara 129. AY.

⁴⁴ Krş. Duman, *Vahiy Gerçeği*, s. 103.

⁴⁵ Güngör, *Kur'ân Araştırmaları 1*, s. 73.

ilimlerin en değerlisidir. Yüce Allah'ın Yüceliği ise apaçıktır. Allah'tan daha Yüce bir varlık düşünülemez. Onun için Yüce Allah'ı gerçek manada tanıyan ise, diğer formal ilimlerde zayıf olsa da, dili dönme de, izahı sınırlı da olsa, bilgedir. Yüce Allah'ı bilen kelamı, diğerlerinin sözünden farklı olur. Çünkü teferruat ile uğraşmaz. Sözü bütündür. Geçici çıkarlara değinmez. Ancak Akıbetle ilgili konularla ilgilenir. İnsanlar bilge kişinin Yüce Allah'a yönelik ahvalini anlamaktan çok onun külli sözlerini anladıkları için kimi zaman hikmet derken, böyle külli sözleri kast ederler ve onu söyleyene de *hekîm* (bilge) derler. Sözgelimi: *Hikmetin başı Allah korkusudur. Mesut olan, başkasından ibret alandır. Kanaat, tükenmez bir hazinedir.* Buna benzer sözler *hikmet*, onu söyleyen de *hekîm* adını almıştır.⁴⁶

Hikmet, ilham ile şeytanın telkinlerini birbirinden ayırmayı sağlayan iç aydınlanmasıdır. Bu aydınlanma, üzüntü ve açlığın mirası olan esaslı düşünme ve ibret alma eylemlerinin sürdürülmesi neticesinde kalpte meydana gelir. Bu nedenle hikmetin bir yönü güçlü bir zekâ ve akıldır. Bir yönü eşyanın hakikatini inceleme merakı ve öğrenme zevkidir. Diğer bir tarafı düşünce ve vahye dayanır. Tüm bu beşeri güçlerin uyumlu faaliyeti ve ahenkli gayretiyle elde edilen hakikat bilgisine uygun bir tutum ve davranış sergilemek de hikmetin pratik cephesini oluşturur.⁴⁷

Bedenlerin gıdası yiyecek ve içeceklerdir. Aklın gıdası da hikmet ve ilimdir. Dünyada insana verilebilecek en değerli şey hikmet, ahrette verilebilecek en değerli şey ise, rahmettir. Beden için tıp neyse, ahlak için hikmet de odur.

Hikmet, vahyin muadili bir şeydir. *Onlara Kitabı ve Hikmeti öğretir* (2/Bakara 151) ayeti bunu anlatır. Yani hikmet peygamberlere verilir. Tıpkı Vahyin peygamberlere verildiği gibi... Nübüvvet kesbi olmadığı gibi hikmet de kesbi değildir. *Biz, Lokman'a Hikmeti verdik* (31/Lokman 12) ayeti buna işaret eder. "*Hikmeti dilediğine verir. Kime de Hikmet verilmişse ona kesinlikle büyük bir hayır verilmiş demektir*" (2/Bakara 269) ayeti de bunun açık delilidir.⁴⁸

⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 75.

⁴⁷ Bkz. Münâvî, *Tevkîf*, "الحاء" babı, "الكاف" faslı; Ali b. Muhammed el-Curcânî, *et-Ta'rifât*, (thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1405), "الحاء" babı, Mad. Nu: 604.

⁴⁸ İsmâ'îl Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, 31/Lokman 12. AY.

Hikmet, nefsin himmetiyle değil, Hakkın tevfiğiyle yola devam etmektir. Heva hevesin sultasına teslim olmamaktır. Karşı koyamayacağın kişiye karşı edebini takınmak ve asi olmaya çalışmamaktır. Kendini bilmek ve ayağını yorganına göre uzatmaktır.⁴⁹

“Âlimlerin örfünde hikmet; insan nefsinin teorik ilimleri iktibas edip, tatbikatta üstün fiilleri gücü ölçüsünde tam bir meleke kazanarak kemale erdirmesidir.”⁵⁰ Yani hikmet, bazen teorik bazen bilimsel olarak tarif edilirse de tam manasıyla hikmet, illet ve sebepleri bilerek, gayeye isabet edecek şekilde ameli ilme, ilmi amele uygun hale getirmektir.

Görülüyor ki bunların bir kısmı hikmet, ilim ve ameldir derken, bir kısmı da meseleyi kalbe ve vicdana dayamışlardır. Gerçekten de ilim ve amel, akıl ve irade söz konusu edilirken, hakikatte ikisinin birleşme noktası olan vicdandaki duyguları hesaba katmamak doğru olmaz. Çünkü “Bunu lüb sahibi (üstün anlayışlı) olanlardan başkası anlayamaz.” (2/Bakara 269) âyetindeki “lüb” kavramıyla aklın bu özüne işaret edilmiştir. Bilincin bilinci demek olan vicdan, nefsin kendini kendinde olduğu gibi bulmasıdır ki; bunun aşamaları nefsin, zamanın akışı içinde kendi varlığını tanımasını sağlar.

Kalp denilen şey de işte nefsin bu birlik merkezidir. Yürek denilen cismanî kalp, bedendeki dolaşım sisteminin, sinirlerin ve adalelerin çeşitli dokularına sahip olduğu gibi; ruhanî kalp de böyle bir çalışma ve iletişim sisteminin merkezidir. Cismanî kalp nasıl periyodik hareketlerle sürekli olarak bir açılıp büzülme nöbetini tekrarlıyor ve cismanî hayat onun bu açılıp büzülmesi sayesinde sürüyor ve ona borçlu bulunuyorsa, ruhanî kalp de böyle bir manevî açılıp kapanmanın sürüp gitmesi içinde varlığını sürdürür. Manevî hayat bu bir anlık atışların merkezi olan vicdana borçlu olarak varlığını sürdürür.

Her iki manasıyla hayatın kökü, kalbin temayüllerine ve atışlarına bağlı kalır. Cismanî kalbin açılıp büzülmesi, akciğerlerin havadan nefes alıp vermesinden görünüşte nasıl bir güç alıyorsa; iç dünyamızda ruhanî kalp de açılıp büzülmesinde “rûh-ı emrî” ile Rahmâniyetin nefeslerinin yardımından feyz alır. Rahmâni nefeslerin çekilmesi bir büzülme, akışı ise bir genişleme ve ferahla-

⁴⁹ Kuşeyrî, *Letâif*, 31/Lokman, 12. AY.

⁵⁰ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, Ebû's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm* ve İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 31/Lokman 12. AY.

ma ifade eder. Buna ruh ilminde “*kabz ve bast hali*” adı verilir: “Allah kabzeder, *bast* eder.” (2/Bakara 245) âyeti buna işaret eder. *İnkıbâzın inbisâta* (büzülmenin genişlemeye) dönüştüğü vicdan ışıltıları ruhta bir haz ve ferahlık, inbisatın inkıbaza dönüştüğü vicdan anları da ruhta bir elem ve sıkıntı doğurur.

Hâsılı hayat gerek dışta, gerek içte Hak ile böyle sürekli bir alış veriş içindedir. İnkıbaz hâlinin sürüp gitmesi bir hastalık (melankoli) demek olduğu gibi inbisat hâlinin de sürüp gitmesi yine bir hastalıktır. *İnkıbâz-ı külli* de, *inbisât-ı külli* de ölüm demektir. Biri boğar, biri çatlatır. Sağlıklı hayat kalpteki *inkıbâz* ve *inbisâtın* nöbetleşe olarak sürüp gitmesinde; kâh elem, kâh haz şeklinde durmadan değişmesindedir. Geleceğe göre hikmet, ümitsizlik ile ümidin dengede durmasında, ümitle korku arasında (*beyne’l-havfi ve’r-reca*) kurulan uyumdadır ve bu uyumun sağlamlığındadır.

Bundan dolayı sağlam bilgi, güzel huy, faydalı sanat, herkesin faydasına olan hizmet, sebep ve sebebiyet hikmettir. Bir kötülüğü önlemek veya bir iyiliği elde etmek için yapılan herhangi bir şey, ibret ve ders almayı gerektiren herhangi bir söz ve nasihat, tuhaf bir şeyin sırrını anlamaya yönelik çaba, peygamberlik, sağlam gelenekler, Allah’ın değişmez kanunları, Peygamber’in sünnetleri, şeriat, din, kitap, Kur’ân, İncil de öyledir. İşte bunların her biri hikmetin çeşitli manalarından birer tanesidir.⁵¹

Derveze (v.1976), hikmeti şöyle izah eder: “*Hikmet*, akli bir bağıştır. Ona sahip olan kişi üstün akıllı, hükmünde isabetli, görüşünde tutarlı, hem sözünde hem de eyleminde daima iyiyi, hakkı ve olgun olanı esas alan bir adam olur. *Hikmet*, akli üstünlüğün, güzel basiretin, iyi evirip çevirmenin, olgunluğun, vicdan ve zevk dürüstlüğüünün, iyiliği ve gerçeği sevmenin ayrıca kötülük ve saçmalıktan uzak durmanın en önemli kıstasıdır. Kur’ân’ın hikmet kavramını değişik bağlamlarda kullanması ilham etmektedir ki, Vahyin ilk muhatapları, onu içinden çıkılamaz sorunlarla karşılaştıklarında üstün akıl, parlak düşünce ve duyarlı bir kalp sahibi saydıkları kişilerde mevcut özel bir yetenek saymışlardır.”⁵²

⁵¹ Bilgi için bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Yay. İstanbul 1979, 2/Bakara 269. AY.

⁵² Derveze, *Kur’ân’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, I, 281-282.

Hikmetin karşılık geldiği belli başlı kavramlar veya manalar da şunlardır:

Hikmetin başı Allah'a şükretmektir. Ardından Allah korkusu gelir. Ardından da Allah'ın emirlerine bağlılık... Hz. Lokman'ın şükürde Allah'ın emrine bağlı olduğu ve ona kullukta kusur etmediğinde şüphe yoktur.

Üç çeşit hikmet vardır:

1. *Kur'ân hikmeti.* Bu onun hakikatleridir.

2. *İman hikmeti.* Bu da marifettir.

3. *Burhan hikmeti.* Bu ise, Yüce Allah'ın fiillerinin inceliklerini kavramaktır. Hikmetin aslı ise, Yüce Allah'ın hitabını, ilhamın nitelemesiyle kavramaktır.

Hikmet, Kur'ân'ın açık anlamıyla alakalı şariat hükümleri gibi sözlü olabilir, Kur'ân'ın iç anlamıyla ilgili ehli olmayana kapalı olan ilahi sırlar gibi sözü edilmemiş de olabilir. Her kim onun yoluna girerse Allah'ın fazlı ve tevfiğiyle marifet deryasına dalar.⁵³

Hikmetin burada misâlen kaydettiğimiz bu manaları bütün olarak Hz. Lokman için gerçekleşmiştir: Vahye dayalı bilgiyle donanmak, bu bilgiyi akıl ve gönül desteğiyle yoğurarak ona dayalı bir hareket mantığı ve davranış biçimi ortaya çıkarmak onun en bariz vasfı olmuştur. Ondaki hikmetin bir yönü güçlü bir zekâ ve akıldır. Bir yönü eşyanın hakikatini inceleme merakı ve öğrenme zevkidir. Hz. Lokman'ın hikmeti şükretmek, takva, Allah'ın verdiği görev ve sorumluluğu derin manada kavramak ve onları içselleştirmek, onun emirlerine bağlılık göstermek gibi manaları kuşatır. Onda gördüğümüz hikmetin *üç hususiyeti* vardır:

1. Kendini, insanların seviyesinde görmek,

2. İnsanları kendisinin seviyesinde görmek,

3. İnsanlara akıllarının alabileceği kadarıyla öğüt vermek böylece elde mevcut bir fayda sağlamak.

II. Hz. Lokman'ın Tavsiyeleri ve

Bunların Muhteva Açısından Tasnifi

Hz. Lokman'a verilmiş Hikmetten beslenen Tavsiyelerini birkaç kategoride ele almak mümkündür. Böylece onların hangi alanlara yöneldiğini ve cemiyeti hangi açılardan ele aldığını gör-

⁵³ İsmâ'il Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, 31/Lokman 19 AY.

me imkânımız olacaktır. Bilimsel incelemeler göstermiştir ki, tarihin yönünü belirleyen insanın iç dünyasıdır. İç dünyasının yönünü belirleyen değer yargılarıdır. Değer yargıları, insanın evren ve hayata bakış açısından doğarlar. İnsanın değişme işlemini kalbine, ruhunun derinliklerine kadar nüfuz ettirmediği, kendi özvarlığını sağlıklı, yararlı biçimde değiştirmede müddetçe sağlıklı, yararlı sözler söylemesi, iyi önerilerde bulunması mümkün değildir. Yapıcı, ıslahata yönelik sözler, ancak bu sözlerin işaret ettikleri değer yargılarıyla donanmış bir gönülden (engin bir deniz gibi) coşup geldiğinde toplumda sağlıklı, yararlı bir yapıya dönüşebilir. Yoksa bu kavramlar ve kelimeler işe yarar bir muhteva ve kapsamdan uzak, boş laflardan öte bir mana ifade edemezler. İnsanın gayelerini belirleyen üstün değer yargıları olmaksızın ne ferde nasihat etmek bir işe yarar ne de cemiyeti sağlam temellere dayalı olarak inşa etmek mümkün olur. Her cemiyet veya cemaat kendi değer yargılarını belirlediği andan itibaren hem kendi yolunu ve hedefini hem de bu yol ve hedefin coşku ve heyecanını seçmiş olur. Değer yargılarının üç kategorisi vardır.

Biri maziyi kutsamak temeline oturur.

Diğeri geleceği (özgürlük, eşitlik, kardeşlik, çağdaşlık, modernlik,) kutsallaştırır.

Üçüncüsü ise gerçek değer yargılarıdır. Burada mutlak varlık, eşsiz kudret, sınırsız ilim, her şeyin yaratıcısı, sahibi, yapı ve nizamını kuran, mutlak adalet sahibi Yüce Allah merkeze alınmıştır.⁵⁴ Onun için ne mazi, ne istikbal vardır. Onun belirlediği değerler zaman ve mekân üstüdür. Farklı fert veya cemiyetler ona dokunamaz; rengini ve mayasını bozamaz. Hz. Lokman tarafından ortaya konan değerler bu açıdan 3. kategoride yer almaktadır. Bu nedenle zaman ve mekân onlara dokunamaz. Şimdi bu nasihatlerin (cemiyeti inşa eden faktörlerin) neleri öne çıkardığına önce toplu olarak bakalım, sonra da onların izahlarına geçelim.

A. *Tevhîd Esasına Dayalı İnanç ve Düşünce Sistemi* (12-13 ve 15. ayetler)

B. *Aile ve Akraba Hakkını Gözetmek* (14, 15. ayetler)

C. *İhlâs, Takva ve Samimiyyet Esasına Dayalı Dindarlık* (15, 16. ayetler)

⁵⁴ Bkz. Sadr, *Kur'ân Okulu*, s.133, 139 vdd. Ayrıca, ae, s.170.

D. *Temel Kişisel Görevlerini Hakkıyla Yerine Getirmek* (12, 14, 17. ayetler)

E. *Temel Ahlaki Görev ve Sorumluluklara Gönülden Bağlılık* (15, 17, 19. ayetler)

G. *Başlıca İçtimai Görevlerin Yerine Getirilmesi ve İhmal Edilmemesi* (15, 17, 18, 19. ayetler).

Şimdi cemiyeti inşa eden bu değerler kategorisini ele almaya geçebiliriz.

A. Tevhid Esasına Dayalı İnanç ve Düşünce Sistemi

1. Şirk koşmamak

Hz. Lokman'ın nasihatleri içinde temel akidevî niteliği nedeniyle şirkten sakındırma iki yerde tekrar edilmiştir. İlk sakındırmasını söze başlarken zikretmiştir:

“Hani Lokman oğluna -öğüt vererek- demişti ki; Ey oğlum, Allah'a şirk koşma. Hiç şüphe yok şirk, gerçekten büyük bir zulümdür.” (31/Lokman 13).

Bu sakındırma çok yerindedir. Çünkü şirkte haksızlık doğrudan doğruya Yüce Allah'ın zatına yöneltilmektedir. Tarih boyunca şirk, iman ehlinin en büyük felaketi olmuştur. En iyi iman ehli kavimler bile zamanla ona bulaşmaktan kurtulamamıştır. Belki de bunun için Yüce Allah: *“Onların çoğu, Allah'a şirk koşmadan, iman etmezler”* buyurur (12/Yûnus 106).

“Şirk” ve “şirke” aynı köktendir. Bu ister maddî, ister manevî olsun bir şeyin iki ve daha fazla kişiye ait olmasıdır. İnsan ve atın canlılıkta; iki atın da koyu kestane ve siyah renkte ortak olmaları gibi. Yüce Allah, Hz. Musa'nın kendisinden Harun'u da kendisi ile birlikte görevlendirmesini isterken şöyle dediğini aktarır: *Onu da işime ortak yap* (20/Tâhâ 32). Bir hadiste Hz. Peygamber şöyle der: *Allahım! Bizi sâlihlerin duasına ortak kıl.*⁵⁵

Mülkte (hâkimiyette) O'nun ortağı yoktur (17/İsrâ 111) ayeti kevnî ve afakî işlerde kimsenin Allah'a ortak olamayacağını bildirir.

İslam nazarında dinde şirk koşulması iki şekilde olabilir:

1- *Büyük Şirk*: Allah'ın ortağı olduğunu iddia etmektir. Bu, küfrün en büyüğüdür. Onun için asla affedilmez: *Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz* (4/Nisa 48); *Kim Allah'a ortak*

⁵⁵ Bkz. el-Mübârekfûri, 'Aridatu'l-Ahvezî, XII, 302.

koşarsa, hakikaten çok uzak bir sapıklığa sapmıştır (4/Nisa 116); Kim Allah'a ortak koşarsa muhakkak ki, Allah ona cenneti haram etmiştir (5/Mâide 72); Ey Peygamber! İnanmış kadınlar sana gelip Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamaları... hususunda sana biat ederlerse ... (60/Mümtehine 12).

2- *Küçük Şirk*: Bazı işlerde Allah'ın yanı sıra başkasının da hoşnutluğunu gözetmektir. Bu da şu âyetlerde işaret edilen *riyâ* ve *nifak*tır: *Allah, onlara salih (bir çocuk) verince, kendilerine verdiği şey konusunda O'na ortaklar koştular. Allah onların koştugu ortaklardan münezzehtir (7/Â'raf 190); Onların çoğu, Allah'a ortak koşmadan inanmazlar (12/Yûsuf 106).*

Bazıları bu âyeti; “Onların çoğu, dünya tuzağına düşmeden Allah'a inanmazlar” diye yorumlamışlardır. Bu anlamda Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Bu ümmette *şirk*, karıncanın taş üzerindeki hareketinden daha gizlidir.”⁵⁶

Şirk kavramı, *müşterek* lafızlardandır. Bazen her iki çeşidini de içerir: *Kim Rabbine kavuşmayı arzu ederse, iyi amel işlesin ve Rabbine yaptığı ibadete hiç kimseyi ortak etmesin (18/Kehf 110).* İslâm hukukçularının çoğu: *Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün (9/Tevbe 5)* âyetini, kâfirlerin tümüne hamleder. Tıpkı şu âyet gibi: *Yahûdiler: “Uzeyr, Allah'ın oğludur.” dediler (9/Tevbe 30).* Yani, onlara göre, bütün Yahudiler bu inançtadır.

Kimisi âyette geçen müşriklerden kastedilenlerin Ehl-i Kitap'ın dışındakiler olduğunu söyler. Müşrikler, Yahudi ve Hıristiyanlardan ayrı olarak zikredilmiştir: *İnananlar, Yahûdiler, Sâbiiler, Hıristiyanlar, Mecûsiler ve Müşrikler (Allah'a ortak koşanlar)... (22/Hac 17).*

Belki de bunun içindir ki, Lokman (as), Oğluna [Sârân] ilk olarak verdiği nasihatinde onu Allah'a ortak koşmaktan sakındırmıştır. Bu nasihat, korku karışık bir sakındırma niteliğindedir. Halîl der ki: Hz. Lokman'ın nasihatini aktaran Kur'ân'ın kullandığı kavram *vaaz*dır. Bu insanın kalbi duygularını harekete geçirecek bir şekilde onu hayra teşvik etmek, hayır ve hasenat işlerini dokunaklı biçimde hatırlatmaktır. *Vaaz*, kişiyi Allah dışındaki şeylerle meşgul olmaktan sakındırmaktır. Bu da kişinin kendini, kalp ve ruhu ile bir bütün olarak Allah'a adamasıdır.

⁵⁶ Bkz. *Müsnedu Ahmed*, IV, 403; Münzürî, *et-Terğîb ve't-Terhib*, I, 39.

Böylece kişi nefsiyle ancak Ona hizmet etmek için ilgilenir. Kalbinde ondan başkasına yer vermez. Ruhuyla ondan başkasını görmez. Bu tevhitte önemli bir makamdır.⁵⁷

Yüce Allah'ın herhangi bir emrini yerine getirmemek, haramlardan sakınmamak, hüküm ve fermanlarını hesaba katmadan iş yapmak, hayat yaşamak, sevk ve idare etmek kişinin kendine zulmetmesidir. Bu türden zulümler gufran kapsamında yer alır. Mağfiret onlara dokunup yok edebilir. *Şirk* ise, kalbe karşı işlenmiş bir zulümdür. Öze karşı işlenmiş bir cinayettir. Kalplere yapılmış zulümler ise, gufran ve mağfirete açık değildir. Hiçbir yol onları bağışlamak için bir kapı açma imkânına sahip değildir.⁵⁸

Şirk büyük bir zulümdür. Zulüm, bir kimseyi hakkından mahrum etmek ve adaletsizce davranmaktır. Bu büyük zulümle insan yaratıcısına, rızık ve nimet verenine, yaratılışında, rızıktan faydalanışında ve bu dünyada hoşlandığı şeylerle nimetlerden istifade edişinde hiçbir katkısı ve ortaklığı bulunmayan varlıkları ortak koşmaktadır. Bundan daha büyük bir adaletsizlik olamaz. İnsanın yalnızca Allah'a tapması, Yaratıcının insan üzerindeki hakkıdır. Fakat müşrik, başkalarına tapmakta ve Allah'ın bu hakkını çiğnemektedir. Ayrıca, Allah'tan başkasına taparken yaptığı her işte, kendi akıl ve bedeninden tutun, yer ve göklere kadar birçok şey sarf eder; oysa bu harcadıkları, bir Allah tarafından yaratılmıştır ve insanın Allah'tan başkasına kulluk ederek onlardan hiçbirini sarf etmeye hakkı yoktur. Hem sonra insanın nefsi üzerinde bir hakkı vardır ki bu, kendisini alçaltmamak ve cezaya müstahak kılmamaktır. Fakat Allah'tan başkasına tapan kişi cezaya müstahak olduğu gibi kendisini de alçaltmaktadır. Bu şekilde müşrik'in bütün hayatı, her yönü ve zamanıyla *zulüm* haline gelir. Artık onun aldığı her soluk adaletsizlik ve zulmün bir ifadesi halindedir.⁵⁹

Hız. Lokman bu nasihatiyle işaret ediyor ki, bir kişiyi veya cemiyeti inşa etmenin birinci adımı onu şirkten kurtarmaktır. Bu onu ikilikten, çifte standarttan, iki yüzlülükten kurtarmak anlamasını da mündemiçtir. Bir değere sahip çıkacak insan öncelikle pürüzsüz bir inanç ve düşünceye sahip olmalıdır. Özü ile sözü arasında bir ahenk bulunmalıdır. Şirk uyumsuzluk, beyinsizlik

⁵⁷ İsmâ'il Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, 31/Lokman 13 AY.

⁵⁸ Kuşeyrî, *Letâif*, 31/Lokman, 13. AY.

⁵⁹ Mevdüdi, *Tefhîm*, 31/Lokman 13. AY.

ve ilkesizliktir. Kabul ettiğini reddetmek, kurduğunu yıkmak ile özdeş olan şirk bir değer peşinde olan her kişi ve cemiyetin en uzak durması gereken bir algılayış, inanç, düşünce veya yaklaşımdır.

*Hz. Lokman'ın Hikmeti'*nden aktarılan bu öğütlerin zikri özellikle iki sebebe bağlanabilir: 1. Hazret bu öğüdü oğluna vermiştir. Kimse kendi öz evladına karşı samimiyetsiz olamaz. Başkalarını aldatan, onlara ikiyüzlü davranan çok kötü vasıfları taşıyan biri bile kendi öz çocuklarını aldatmaya, onları yanıltmaya çalışmaz. Demek ki, Lokman'ın gözünde şirk gerçekten çok iğrenç bir günahtı. Onun için oğluna öncelikle bu zulümden uzak durmayı tavsiye etmişti. 2. Bu öğüdün anlatılmasının ikinci sebebi Mekke müşrikleri arasından birçok ailenin, çocuklarını Hz. Muhammed (sas) tarafından benimsenip topluma kurtarıcı bir değer olarak kavratılmak, benimsetilmek istenen tevhid mesajından uzak durup şirk inancına bağlı kalmak üzere zorlamalarıydı. Bu yanlış yola girip onu sürdürmek isteyen müşrik kişi ve çevrelere denmek isteniyordu ki: *"Kendi ülkenizde pekiyi tanınan hakim kimse de, şirk'ten uzak tutmak suretiyle çocuklarının iyiliğini istiyordu. Şimdi, çocuklarınızı aynı şirk inancı üzere kalmaları için zorlamakla onların iyiliğini mi yoksa kötülüğünü mü istediğinize kendiniz karar verin."*⁶⁰

Bu arada Yüce Allah, Hz. Lokman'ı destekler mahiyette bir beyanda bulunmuştur:

"Bununla birlikte, onların ikisi (annen ve baban) hakkında bir bilgin olmayan şeyi bana şirk koşman için, sana karşı çaba harcayacak olurlarsa, bu durumda onlara itaat etme..." (31/Lokman 15). Şirkin hiçbir gerekçesi ve herhangi bir mazereti olamaz. Kimden gelirse gelsin, reddedilmelidir. Buna çok sevilen, saygı duyulan, asla karşı çıkılması düşünülemeyen anne baba da dâhildir. Onlar dahi şirki teşvik edemezler veya evladını şirke mecbur edemezler. Bu konuyu ikinci madde daha geniş inceleyeceğiz.

2. Şirke Bulaştırmaya Çalışırlarsa (Anne Babaya) İtaat Etmemek

"Bununla birlikte, onların ikisi (annen ve baban) hakkında bir bilgin olmayan şeyi bana şirk koşman için, sana karşı çaba har-

⁶⁰ Mevdüdi, *Tefhîm*, 31/Lokman 13. AY., AN: 20.

cayacak olurlarsa, bu durumda onlara itaat etme..." (31/Lokman 15).

Şirk, bir zata mahsus olan bir şeyi, onda hiçbir etkisi olmayan kişiye izafe etmektir. Bunun büyüğü Allah'a temel ilahi niteliklerde ortak tanımaktır. En küçüğü ise, bazı işlerde Allah'tan başkasını da gözetmek, hesaba katmaktır.⁶¹

"بر الوالدين" *Birru'l-Vâlideyn*: Anne babaya iyilik etmek dinen zorunlu kılınmış bir görevdir. Özellikle belirlenmiş konularda onlara itaat etmek şarttır. Onlara her konuda itaat edilir. Bunun tek bir müstesnası vardır: Allah'a isyana sürüklemek.

İnsanların kendilerine çok borçlu olduğu kişilerin başında anne baba gelir. Onların evlat üzerindeki hakları neredeyse sınırsızdır. Bu haklar ve saygı ne kadar büyük olursa olsun, bu günahları işletmek istediklerinde, evladını yanlış yola sevk ettiklerinde ve affedilmesi beklenmeyen şirke sürüklediklerinde onlara itaat edileceği anlamına gelmez.⁶² Onlara itaat ilahi şeriat ile sınırlıdır.

İnsanın kendisini *küfr-i bevâh*, *şirk-i ayân* ve *şirk-i hafiy* konularında eğitmek, bilinçlendirmek ve terbiye etmek için okuma, düşünme, muhakeme etme gibi görevleri vardır. Bu amaçla âlim, mürebbi, mürşit gibi uzmanlarına gitme, onların bu konularda terbiyevi, ahlaki ve tezkiyeye yönelik programlarına bağlı kalma konularında engelleyici bir tutum içine girdiklerinde bu itaat emirleri gevşer. *Sana zarar olmayan, kimseye zarar vermeyen ve seninle Rabbin arasında bir sorun oluşturmayacak konularda onlara itaat et.* Onlara itaat mutlak ve sınırsız değildir. Hududu belirlenmiştir. Bu sahada onlara iyilik yap. Dışına çıkıp mahzurlu alana girme.⁶³ Zira: "*Allah'a isyan olunacak yerde hiçbir varlığa itaat edilmez.*"⁶⁴

⁶¹ Muhammed 'Abdurraûf el-Münâvî, *et-Tevkîf ala Muhimmâti't-Te'ârîf*, (thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut 1410), "الشين" Babı, "الراء" faslı.

⁶² Semerkandî, *Bahru'l-'Ulûm*, 31/Lokman 15. AY.

⁶³ Taberî, *Câmî'u'l-Beyân*, 31/Lokman 14. AY.

⁶⁴ Lafız olarak sahih değilse de mana olarak sahihtir. Imrân b. Husayn'den: "*Allah'a isyanda kimseye herhangi bir itaat yoktur.*" *Müsnedu Ahmed*, II, 332; IV, 426; V, 66; VI, 32. Nüktedan biri olan Abdullah b. Huzâfe, Resulullah tarafından seriye komutanı tayin edilince, emrindeki askerlere odun toplayıp ateş yakmalarını ister. Sonra da kendilerini ateşe atmaları emreder. Askerleri ise, "*biz ateşten kurtulmak için İslam'a girdik; şimdi ken-*

Şirk Halinde İtaatsizlik hakkında asr-ı saadetten çok malumat nakledilmiştir. Bir iki hatırlatmada bulunalım:

Rivâyete göre, bu ayet Sa'd b. Ebî Vakkas (raa:v.55) ile annesi hakkındadır: Sa'd, annesine karşı itaatkâr bir gençti. İslâm'a girdiği zaman annesi:

"Ey Sa'd! Sen ne yaptın? Eğer sen, bu yeni dîni terk etmez, ondan vazgeçip eski dinine dönmezsen, yemin olsun ki, ben bundan böyle hiçbir şey yemem, hiçbir şey içmem, ölünceye kadar böyle devam ederim. Sen de bu yüzden

"Hey! Anasının katili!" diye kötü bir isimle çağrılır durursun!" demişti. Sa'd da:

"Yapma anneciğim, ben bu dîni hiçbir şey için terk edemem!" deyince, anası da iki gün, iki gece hiçbir şey yememiş, içmemiş ve nihayet takatten kesilmiştir. Bunu gören Sa'd:

"Anneciğim! Allah'a yemin ederim ki yüz canın olsa ve hepsi de birer birer çıksa, yine de dinimi terk etmem; ben bu dîni hiçbir şey için terk edemem, bilersin! Artık sen bilirsin, yersin, yemezsin, senin bileceğin iş" dedi. Bunun üzerine annesi açlık grevini bıraktı ve şu iki âyet geldi:⁶⁵

*"Biz insana, ana-babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Çünkü anası, onu nice sıkıntılara katlanarak taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl içinde olur. Önce bana, sonra da ana-babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüş ancak banadır. Eğer onlar, seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi, körü körüne, bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme! Onlarla dünyada iyi geçin! Bana yönelenlerin yoluna uy! Sonunda dönüşünüz banadır. O zaman size, yapmış olduklarınızı haber veririm."*⁶⁶

İslam'ın ilk yıllarında Müslüman olan kişilerin tamamına yakını sıkı baskı ve takibata uğramıştır. Cemiyetin özellikle zayıf kesimi: Köleler, yoksullar, düşkünler, kadınlar ve gençler aşırı baskı yüzünden bunalmış ve sonuçta çareyi kaçmakta bulmuş-

dimizi nasıl ateşe atalım" diyerek reddederler. Peygamber haberdar edilince, ashabının doğru kararını tasdik ederek, böyle der. Bkz. *Buhârî, Müslim, Tirmizî, 24/Cihâd, 29/Mâ Cae Lâ Tâate li-Mahlûkin (III, 325); el-Hâkim, el-Müstedrek, III, 443.*

⁶⁵ *Müslim, 45/Fedâilü's-Sahâbe, 43-44; Taberî, Câmi'u'l-Beyân, 31/Lokman 14. AY; İbnu'l-Esir, Üsdü'l-Gâbe , II, 368.*

⁶⁶ *31/Lokmân, 14-15.*

tur. Habeşistan ve Medine'ye yönelik hicretler bir manada bu ihtiyaç ve zaruri hale bir cevap verme niteliği de taşıyordu.

Ayet-i kerimenin işaret ettiği bu türden konulardır. Anne babaya itaat bu şart ile sınırlandırıldığına göre diğer akraba ve hısımların, dost ve yakınların, amir, hâkim ve sultanların da emir ve yasakları bu ilkeye bağlı olacaktır. En yakın olanların haddi belirtildiğine göre, onlara göre tali derecede kalanların sınırları zaten belirlenmiş olmaktadır. Arzu, emel, umut peşinde koşarak Allah'a şirk koşmak, bu yolda emek vermek, çaba sarf etmek veya bu istikamet ve eğilimde olanlara muhabbet duymaya, saygılı olmaya yönelik istekleri, emir ve görevleri kabul edilemez. Bununla beraber dünyalık işlerde onlara iyi davranmaya devam etmek gerekir. İhtiyaç, yardım, destek gibi temel görevler ihmal edilemez.⁶⁷

En yanılmaz varlık Allah'tır; bu konuda başkalarına pay verilemez. En yüksek derecedeki sevgi, saygı, tazim yalnız Allah'a gösterilir; başkası buna ortak edilemez. Kulun her amelinde gözettiği gaye ve hedef Allah'tır; ondan başkası amaç veya hedef olamaz. Hayatta en fazla korkulup sakınılması gereken varlık Allah'tır; ondan başka birtakım esrarengiz güç ve kuvvetler tasavvur edip onlardan da Allah'tan korkar gibi korkmak büyük zulümdür. Yalnız Allah kulluk ve ibadet edilmesi gerekirken kendi dünya emel ve arzularını (şehvet, para, şöhret, makam gibi) putlaştırmak; onlar için inancından tavizler vermek çok büyük haksızlıktır. Mutlak manada yardım dilenecek merci Allah'tır; o dururken başka birtakım gizilgüçler tevehhüm edip onlardan yardım dilenmek büyük zulümdür. Her tür kayıt ve şarttan mutlak olan Allah'ın söz, emir, haram ve tavsiyeleridir. Onların kimi zaman veya şartlara mahsus olduğunu düşünmek, şartlara göre değişebileceğini, kimi zaman yetersiz kalabileceğini, sorunları çözemeyeceğini kabul etmek Allah'ın Kelamına acı zulüm olacaktır.⁶⁸

Şirk, Hz. Lokman'ın nazarında hem ferde, hem cemiyete hem de Allah'a karşı işlenmiş büyük zulümdür. Çok değer verilen arzular, eşya ve mallar, şöhret veya makamlar, topluluk veya kişiler de şirk malzemesi olabilirler. Ondaki kurtuluşun tek çaresi

⁶⁷ Bu konuda iyi bir derleme ve üç din arasında bir karşılaştırma için bkz. Draz, *Kur'an'a Giriş*, s. 67-76.

⁶⁸ Krş. Güngör, *Kur'an Penceresinden Bakış*, s. 184-185.

vardır: Derin, kapsamlı, kuşatıcı biçimde inanç ve ibadet sisteme, ahlak ve hukuk ilkelerine, ferdi ve ictimai kurallara içten ve dıştan egemen olan Vahye dayalı Tevhid... Bu tutum vahye dayalı her dinde özellikle öne çıkarılmış bir değerdir ve cemiyetin harcı mahiyetindedir.

B. Aile ve Akraba Hakkını Gözetmek

Hz. Lokman'ın nasihatleri içinde cemiyeti inşa edecek değerlerin ikincisi aile ve akraba hakkını gözetmeyi öne çıkaran sözleridir. İnsan öncelikle içinde yaşadığı çevrenin en yakın halkasına iyi davranmalıdır. Onlara iyilik yapmayı ilke edinmelidir. Onlarla iyi geçinmeyi, onlara iyi davranmayı şiar edinmelidir.

1. Anne ve Babaya İyi Davranmak

“Biz insana anne ve babasını (onlara iyilikle davranmayı) tavsiye ettik. Annesi onu, zorluk üstüne zorlukla (karnunda) taşımıştır. Onun (sütten) ayrılması da, iki yıl içindedir. Hem bana, hem de anne ve babana şükret, dönüş yalnız banadır.” (31/Lokman 14).

Anne babaya iyi davranmak İslam dininin temel ilkelerinden biridir. Onun için bir kere genel bir yasa olarak kaydedilmiştir. Sonra da onlara iyi davranılması gerektiği vurgulanmıştır:

“... ve dünya (hayatın) da onlara iyilikle (ma'ruf üzere) sahip len (onlarla iyi geçin)...” (31/Lokman 15).

Anne babaya iyilik manasına gelen *birru'l-vâlideyn*, “بر” kökünden gelir. Kavramın asıl manaları sadakat, bağlılık, itaat, yakınlık, ilgi, sevgi ve saygıdır. Aziz bilmek, el üstünde tutmak, üzerine titremek gibi manalara da işaret eder.⁶⁹

Anne babaya iyilik etmek dinen zorunlu kılınmış bir görevdir. Özellikle belirlenmiş konularda onlara itaat etmek şarttır. Onlara her konuda itaat edilir. Hz. Lokman'ın vasiyeti arasına alınan bu ilahi yönlendirme bir parantez cümlesi gibidir. Böylece anne babanın değeri, ne kadar önemli oldukları ve saygı duyulmaları gerektiği vurgulanmıştır. Kur'an çoğu zaman Yüce Allah'ın vahdaniyeti ile anne babaya iyilik yapmayı beraber zikreder.⁷⁰

Yüce Allah nimetlerine karşı şükretmeyi ve anne babaya da şükran borcunu unutmamayı bir görev olarak vermiştir. Anne

⁶⁹ Cevherî, *Sihâh*, “بر” mad.

⁷⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/Bakara 83; M. Seyyid Tantâvî, *et-Tesfîru'l-Vesît*, 31/Lokman 14. AY.

babaya karşı şükran borcunu ödemenin yolu onlara devamlı itaatten geçer, sadece lafla kendilerini övmek, sözle gönlünü almaya çalışmakla olmaz diye karar kılınmıştır. Allaha şükretmek de sadece laf ile olmaz. Aklın da ona uygun bir kıvamda olması lazımdır. Bu da devamlı itaat, nimeti itaat yolunda harcama ve onu kötü yolda kullanmamayı gerektirir. Hakka şükretmek tazim ve tekbir ile olur. Ebeveyne karşı şükran borcu ise onlar için harcama yapmak ve tüm haklarına riayet etmek, bütün ihtiyaçlarını karşılamakla mümkündür.⁷¹

Ebeveyn, insana en fazla emeği geçen kişilerdir. Onların çektiği eziyetlerin, sıkıntıların bin bir çeşidi vardır. Her evladın kendine göre bir sıkıntısı ve eziyeti, yetiştirilmesi, eğitimi, tezkiyesi farklıdır. Çocuk adam olana kadar, bebek artık kendi ayakları üzerinde duracak noktaya gelene kadar ebeveynin neler çektiğini bir kendileri bir de Allah bilir. Bu nedenle İslam onların çektikleri eziyetin, katlandıkları zorlukların heba edilmesini onaylamaz. Emek ve hizmetlerinin inkâr edilmesini doğru bulmaz. Onlara minnettarlık duygusu içinde hareket edilmesini, öyle davranılmasını ister.⁷²

“Annesi onu zayıflık üzerine zayıflıkla taşır.”

Annenin hakkı daha fazla olduğundan onun emeğine işaret eden bir cümleye tavsiye ve şükür arasında yer verilmiştir. Yüce Allah annenin çocuğa geçen haklarını iyiden iyiye vurgulamak için bu beyanattı vermektedir. Annelerin katlandıkları hamilelik, bunun doğurduğu özel haller, yorgunluk, doğum sancıları, bundan sonra gece gündüz onun hizmeti, terbiyesi ve eğitimi için uğraşmak, onu yetiştirirken katlandığı akla hayale gelmez eziyetler, sıkıntılar ve daha sayılamayacak nice zorluklardır.⁷³

İnsan, zayıflık tarafından bir dünyada yaratılmaktadır. Babanın spermi zayıftır. Annenin yumurtası daha zayıftır. Kaynak zayıf, evreler zayıftır. Nutfe, alaka, mudga, kemikler, ilikler, bebeklik, çocukluk, sütten kesilmesi hep birbirini izleyen zayıflıklardır.⁷⁴

⁷¹ Kuşeyri, *Letâif*, 31/Lokman, 14. AY.

⁷² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 31/Lokman 14. AY.

⁷³ İsmâil Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*; 31/Lokman 12 AY.

⁷⁴ Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, 31/Lokman 14. AY; İbn Abdisselam, *age*, 31/Lokman 14 AY.

Bu ayetin maksadını iyi kavramış olan Resûlullah, güzel geçinmem, iyilik yapmam ve haklarını en fazla gözetmem gereken kimdir? Diye soran kişiye: *Annendir*, cevabını vermiştir. Bunu üç kere daha soran adama Resûlullah aynı cevabı vermiş, dördüncüsünde *babandır*, buyurmuştur.⁷⁵

Resulullah buyurur ki: “*Anne babasına ve Rabbine itaat eden insan İliyûn’un en üst makamındadır.*”⁷⁶

Yine başka bir hadiste deniyor ki: “*Eğer benden sonra durumlarınızın değişeceğinden korkmasaydım dört sınıf insanın cennetlik olduğuna tanıklık etmenizi isterdim:*

1. *Allah için bir kişiyle evlenen, evlenirken mehrini ona bağışlayan ve kocasının kendisinden razı olduğu kadın,*
2. *Çoluk çocuğu çok olup onlara helal lokma yedirmek için var gücüyle çalışan adam,*
3. *Tövbe eden ve bir daha asla günah işlemeyeceğine kesin karar veren kişi,*
4. *Anne babasına iyi davranan evlat.*”⁷⁷

Hz. Lokman tarafından formüle edilen değerler sisteminde ağırlık noktalarından biri de anne babaya iyilikle muamele etmektir. Cemiyeti inşa eden değerler sisteminde bu çok esaslı bir yasadır ve hiçbir şekilde çiğnenemez. Anne babayı bu iyilikten mahrum eden bir cemiyet ancak tefessüh etmiş bir topluluk olabilir.

2. Dünyada Anne Babaya Maruf ile Davranmak

Yüce Allah buyurur ki: “*Şartlar ne olursa olsun onlara en güzel şekilde muamele ederek arkadaş ol—onlarla iyi bir şekilde beraber ol, kendi hallerine terk etme, beraber yaşarken onlara candan dost gibi davran—*” (31/Lokman 15).

Anne babaya iyilik, iyiliklerin en esaslı olanıdır. *İyilik güzel ahlaktır.*⁷⁸

⁷⁵ *Buhârî*, 78/Edeb 2; *Müslim*, 46/Birr 1.

⁷⁶ ‘Alâuddîn Ali b. Husameddîn el-Muttakî, *Kenzu’l-Ummâl fi Süneni’l-Akvâl ve’l-A’mâl*, (thk. Bekrî Hayânî-Safvet es-Sakâ, 5. baskı, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1401/1981), XVI, 467.

⁷⁷ İsmâîl Hakkî, *Rûhu’l-Beyân*, 31/Lokman 15 AY

⁷⁸ *Müslim*, 46/el-Birru ve’s-Siletu ve’l-Âdâbu 5/Tefsîru’l-Birri ve’l-İsmi, HN: 6680-6681.

Anne babaya mutedil akıl ve vicdan sahiplerince uygun ve iyi gelen söz, davranış ve hareketler ile ebeveyne muamele etmek esastır. Vahye dayalı şeriatlar tarafından önerilip dengeli akıl sahiplerince tasdik edilen tutum ve muameleler her dönem ve çevrede geçerlidir. Yüce Allah bu ilkeyi şu ayette beyan etmiştir:

“*Rabbin, O’ndan başkasına kulluk etmemenizi ve anne-babaya iyilikle-davranmayı emretti. Şayet onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlılığa ulaşırsa, onlara: “Öf” bile deme ve onları azarlama; onlara güzel söz söyle. Onlara acıyarak alçakgönüllülük kanadını ger ve de ki: “Rabbim, onlar beni küçükken nasıl terbiye ettilerse Sen de onları esirge diye emreder.”* (17/İsra 23-24).

Ayetin metninde geçen مَعْرُوف “ma’rûf” kavramı, insanın içine sinen, kabul etmede herhangi bir zorluk çekilmeyen, doğal bir hal üzere olan şey, olay ve eylem demektir. Burada kıstas olarak şeriat, akıl ve güzel huy esas alınmıştır. Bunların her üçüne uygun düşen, onlarla uyumlu olan hareket ve davranışlar ma’rûf adını alır.⁷⁹

قُضَاء: İster söz ister fiil olsun bir konuda hüküm vermektir. Bunların her birisi de iki kısma ayrılır: İlâhî ve beşerî. Şu âyetler ilâhî söz kısmına girer: وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا: *Rabbin, O’ndan başkasına kulluk etmemenizi ve anne-babaya iyilikle davranmayı emretti* (17/İsrâ 23). Bu âyetteki قَضَى fiili, أَمَرَ (emretti) anlamındadır. وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا: “İsrailoğullarına Kitap’ta; yeryüzünde iki defa fesat çıkaracaksınız ve azgınlık derecesinde bir kibre kapılacaksınız, diye hükmettik” (17/İsrâ 4). Bu, bilginin verildiğine ve meselenin kesin karara bağlandığına dair bir hükümdür. Yani; onlara bildirdik ve onlara kesin bir vahiy gönderdik. Şu âyet de bu anlamdadır: وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ وَكُفِينَا مَصْنُوعًا: *Ona şu kesin emri vahyettik: Sabaha çıkarlarken onların kökü kesilmiş olacaktır* (15/Hicr 66).

وَقَضَىٰ الْأَمْرُ: İş bitirildi (2/Bakara 210); yani hüküm verildi. Bu âyet, işin telafi edilemeyecek/geri dönülemeyecek hale geldiğine işaret eder. إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ: *Allah, bir şeyin var olmasına hüküm verince sadece “ol” der, o da derhal oluverir* (3/Âl-i İmran 47).⁸⁰

⁷⁹ Münâvî, *Tevkif*, “ميم” babı, “عين” faslı.

⁸⁰ Râgıb, *Müfredât*, “قضي” mad.

Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: “عَلِيٌّ أَفْضَاكُمُ: *Ali, en iyi hüküm vereninizdir.*”⁸¹

Konuya başlık yaptığımız ayette geçen “قَضَى” *hükmetti*, emir anlamındadır. Bunun bir tavsiye olduğu da söylenmiştir. Tavsiye olsa dahi ilahi bir tavsiyedir, büyük yerden gelmiştir, yüce bir makamın tavsiyesidir, mutlaka uyulması gerekir. Kur’ân kavramları genelde teknik ve terim anlamında değil, sözlük manasında kullanılmıştır. Bu onlara bir canlılık ve zihinlere bir cevvalik kazandırmaktadır. Yüce Allah kendine ibadeti, anne babaya da ihşanı emretmiştir. Onlara karşı efendice davranmayı önermiş; söz ve hareketlerde kabalık, cahillik ve sertlik gibi olumsuz havaları haram kılmıştır.

Hız. Lokman’ın cemiyeti inşa edecek değerler sisteminde şartlar ne olursa olsun anne babaya iyi davranmak ve onları kendi hallerine terk etmemek esastır. Müşrik olsalar da, şirke düşürmek için çaba sarf etseler de onlara iyi davranmak gerekir.

C. İhlâs, Takva ve Samimiyet Esasına Dayalı Dindarlık

1. Allah’a Gönülden Yönelmişlerin Yolunu İzlemek

Yüce Allah buyurur ki: “*Bana gönülden yönelenlerin yoluna uy*” (31/Lokman 15).

Hak ve adalete, ihşan ve irfana kendini verenler izlenmesi gerekenlerin başında gelir. Bunlar Yüce Allah’a samimi gönülden bağlanmış olan Resûller ve gerçek müminlerdir.⁸² Onun için *muallimin, müderris ve mürşidin* hakkı anne baba hakkından önce gelir.

Cüneyd (ra:v.279) der ki: Babam bana bir iş buyurdu. Mürşidim Seriy (ra:v.253) de bir iş buyurdu. Ben önce mürşidimin emrini yerine getirdim ve bunda büyük bir sır olduğunu anladım.

Şeyh Yusuf el-Fâsî’nin dersine Fâs’ın büyük adamlarından birinin genç yaştaki bir oğlu geliyordu. Babası ise onu bundan men ediyor ve onunla musahabeden sakındırıyordu. Bazen şeyhin meclisine kadar gelir bu gence eziyet ederdi. Şeyhin ona bu şartlarda söylediği şuydu: Babana her konuda itaat et. Sadece bize gelmeni engellerse, bu konuda ona itaat etme.

⁸¹ İbn ‘Adîy bu hadisi, *ed-Du‘afâ*, (VI, 2097) adlı eserinde tahric etmiştir. Ayrıca bkz. ‘Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 108.

⁸² İbn ‘Abdisselam, *age*, 31/Lokman 18. AY.

Bazı mürşitler, müdavimlerine şöyle derler: Anne babanız istemese de bize gelmeye devam edin. Çünkü bu konuda onlara itaat etmemek kişiye zarar vermez. Zira bundan amaç nefsi ıslah etmek ve manevi hastalıkları tedavi etmektir.

Büyük İskender, müeddibine, babasından çok saygı gösterir, neden böyle yapıyorsun? dendiğinde şöyle cevap verir: *Babam beni gökten yere indirdi. Müeddibim ise, beni yerden göğe çıkardı.*

Bürüzcemher'e sorulur: Neden Muallimine babandan çok taim ediyorsun? *Babam, benim fani hayatımın sebebidir, muallimim ise, baki hayatımın sebebidir*, cevabını verir.⁸³

Şeyh Senûsî, *'Akâidu'l-Cezâiri'* şerhinde der ki: Nefis, insana karşı tutum ve davranışlarıyla insanla savaş halindeki kâfir gibidir. Onun amacı kâfirliği egemen kılmak ve tevhidi yerin dibine getirmektir. Nefis de böyledir. Dünyalık geçici zevkler elde etmek için tüm batıl, yanlış, kötü yolları kullanır. Yüce Allah'a ibadet ve samimiyeti ise unutturmaya çalışır. İlahi görevleri ya tamamen unutturmaya ya da Allah'ın emrettiği doğru biçimden saptırmaya çalışır. Can bedende durdukça üstünlüğü elinden kaçırmamak için her şeyi yapar. Onun için Allah'ın farz ve haramlarına saygısı olan her müminin ilmi ve ameli kuvvetleriyle ona karşı cihad ve savaş halinde olması kaçınılmazdır. Düşmanın hareme girdiği, mukaddesatı kirlettiği, çiğnettiği bu harp halinde anne babanın veya başkalarının izni almakla ilgili hükümler düşer. Anne baba izin vermese de insan bu düşmana karşı savaşmakla yükümlüdür. Anne baba istiyor diye bir farz terk edilemez, bir günah işlenemez. Doğal olarak bu hak hiçbir akraba, yakın, dost, hâkim, sultan ve amir için de söz konusu edilemez.⁸⁴

Daima izlenmesi gerekenler her zaman Hakka bağlı olanlardır. Akıl ve gönüllerini Allah'a adanmış, Ona her zaman bağlı olup itaat eden erdemli kişiler, ilim, irfan ve hikmet ehli zatlar izlenmeyi hak ederler. Ehl-i Hakka tabi olmak, Allah'ın sâlih kullarına uymak, onların yollarını izlemek her şeyin üstündedir. İtaat, ihlâs, tövbe ve gönülden bağlılık ile kendilerini Allah'a verenlere tabi olup bağlanmaktan daha makul bir hareket mantığı yoktur.⁸⁵

⁸³ İsmâil Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*; 31/Lokman 14. AY.

⁸⁴ İbn 'Acibe, *Bahru'l-Medîd*, 31/Lokman 14. AY.

⁸⁵ M. Seyyid Tantâvî, *et-Tesfiru'l-Vesit*, 31/Lokman 15. AY.

Konumuzun başlığı olarak seçtiğimiz ayette kâfirler ve fasıklarla arkadaşlıktan sakınmaya, sâlih kullarla dost ve arkadaşlığa teşvik de vardır. Çünkü yakınlaşma etkilenmeye yol açar. Bozuk ve kötü karakterler çekicidir. Ahlaki, manevi hastalıklar da bulaşıcıdır. Hadiste: “*Müşriklerle beraber oturmayın ve onların toplantılarına katılmayın. Onlarla beraber oturan ve meclislerine devam eden onlardandır; bizden değildir*” denmiştir. Buna göre müşriklerle aynı evi paylaşmak, aynı mecliste bulunmak zarar verir. Yakınlık ve yakınlaşma yasası gereği, onların pis ahlaklarının ve çirkin hayat ve davranışlarının kişiye sirayet etmesine yol açar.⁸⁶

Hız. Lokman burada oğluna kimlerle arkadaş olması gerektiğini bildirmektedir. Bu aynı zamanda kimlerle yakın dost olmaması gerektiği manasını da içermektedir. Buna göre cemiyeti inşa eden değerlerden biri de doğru dürüst arkadaş seçmektir. İyi ve doğru olan insanların yolunu izlemektir.

2. Dönüş Allah’adır; İnsan Ne Yaparsa Onu Görecektir

Yüce Allah buyurur: “...*Sonra dönüşünüz banadır. Orada ne işlemişseniz sadece onu size haber vereceğim.*” (31/Lokman 15).

Kıyamet günü herkes Allah’a dönecektir. Ondaki gelmiş olan tüm varlıklar O gün onun huzuruna çıkarılıp sorguya alınacaktır. Herkes yaptığıнын hesabını verecektir. Orada Allah adaletle hükmedecektir. Allah’ın adaletinde şaşma olmaz. Şaşkınlık, yanlışlık, iltimas, görmezden gelme onun *görevlileri* arasında söz konusu değildir. Onlar gönülleri, akıl ve fikirleri Müslümanlarla da olsa, yapılan işi olduğu gibi kaydederler ve *mahkeme-i kübrâ’ya* getirirler. Kimse orada kimseyi kurtaramaz. Kimse kimsenin hamiliğini, muhafızlığını yapamaz. O gün herkes kendi derdine düşecektir. Öncelikle kendi elini, ayağını, gözünü, kulağını, hâsılı canını ateşten kurtarmanın yolunu arayacaktır. O gün kişi babası, annesi, kardeşi, eşi, çocukları, yakınları, büyükleri, küçükleri, yakın uzak temas kurduğu herkesi uzağında görmek ister. Kimse ile karşılaşmak istemez (80/Abese 34-37). Ola ki haklarına girmişti, haksızlık etmiş, onlara karşı görevlerini ihmal etmiştir. Hak sahipleri haklarını, zulüm görenler öçlerini alacak, ezilenler ezenlerin cezalandırıldığını görerek erişilmez bir mutluluk ve rahatlık hissedeceklerdir.

⁸⁶ İsmâ’il Hakkî, *Rûhu’l-Beyân*; 31/Lokman 15. AY. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhîr*, 5/Mâide 51.

Yüce Allah'a dönüşün mutlu ve mutsuz dönüşleri, iman edenler ile inkâr edenlerin kıyamette karşılaşacakları tablolar, nimet ve azap tasvirleri hakkında Kur'ân bilinçli olarak çok durmaktadır. Bunlar gerçekten insanda duyarlı bir bilinç meydana getirmekte ve onu canlı halde tutmaktadır.⁸⁷

Cenab-ı Allah bu gerçeği çokça hatırlatır: *Hepinizin dönüşü Allah'adır* (5/Mâide 48); *Dönüş Rabbinedir* (96/Alak 8); *Sonra dönüşünüz Rabbinize olacaktır* (6/En'âm 164). Bu âyette geçen مَرْجِعْ kelimesi رُجُوعْ anlamından gelmiş olabilir.

رُجُوعْ: Başlanılan yere geri dönmektir; veya ister mekân, ister fiil veya söz olsun başlangıç noktasını belirleyip tekrar oraya gelmektir. Bu dönüş, varlığın bizzat kendisiyle, bir cüziyle veya bir fiiliyle olur. *Sonra O'na döneceksiniz* (2/Bakara 28).

Bu kelime رَجَعْ anlamından da gelebilir: *Sonra O'na döndürüleceksiniz* (2/Bakara 28). *Şu günden sakının ki, o gün Allah'a döndürüleceksiniz* (2/Bakara 281).

Hz. Lokman'ın en önemli nasihatlerinden biri olan ahret bilinci Kur'ân-ı Kerim'in en önemli temalarından biri olan ahret inancı, hesap günü, kıyamet ve ondan sonra gelecek hayat etrafında dönen beyanları ile örtüşmektedir. İlahi kudret, hâkimiyet, egemenlik ve adalet özellikle bu günde kimsenin inkâr edemeyeceği bir açıklıkta ortaya çıkar. İnsanlar bugünden o güne hazırlanır. O gün yüzü kara bir halde Allah'ın huzuruna çıkmamak için bugün ve her gün Allah'ın huzurunda yaşamak gerekir. Hz. Lokman bu duygu ve düşüncüyü vermeye çalışmakta herkesin Allah'ın huzurunda yaşadığı bilinciyle hareket etmesini hatırlatmaktadır. Hayatta en büyük gaye ve hedef Onun rızası olmalıdır.

3. Allah'tan Gizli Bir İş Çeviremez (Yapamazsın)

“Ey oğlum, (yaptığın iş) gerçekten bir hardal tanesi ağırlığında olsa da, (bu,) ister bir kaya parçasından ya da göklerde veya yer(in derinliklerinde) de bulunsa bile, Allah onu getirir (açığa çıkarır). Hiç şüphesiz Allah, lâtif olandır, (her şeyden) haberdardır.” (31/Lokmân 16).

Yani, hiçbir şey Allah'ın ilmi ve kuşatmasından kurtulamaz. Kayanın içindeki bir tohum sizin için gizli olabilir fakat Allah'a malumdur. Göklerdeki bir zerre size çok uzak olabilir. Fakat Al-

⁸⁷ Bu konuda derli toplu bir inceleme için bkz. Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, çev. Mehmet Yolcu, Çizgi Yay. İstanbul 1991.

lah'a çok yakındır. Toprağın derinliklerinde yatan bir şey sizin için karanlıklarda yatıyor olabilir fakat Allah için aydınlıklar içindedir. Bu yüzden iyi ya da kötü, istediğiniz yer yahut zamanda Allah'a gizli kalacak bir şey yapamazsınız. O yalnızca olup biteni bilmekle kalmaz: hesap günü geldiği zaman yaptıklarınızın tam kaydını önünüze koyacaktır.⁸⁸

Zerre kadar iyilik de boşa gitmez, zerre kadar kötülük de. Herkes ne yapmışsa onun karşılığını görecektir (99/Zilzâl 7-8). İnsan eninde sonunda mutlak adalet ile yüz yüze gelecektir. Ne kadar küçük de olsa, zulüm, haksızlık, gasp, soygun, hortumlama ebediyen insana kalmaz. Bir gün hesabı sorulur. Kötülük yapan kötülük görür, iyilik yapan iyilik devşirir.⁸⁹

“Biz ise, kıyamet gününe ait duyarlı teraziler koyarız da artık, hiç bir nefis hiç bir şeyle haksızlığa uğramaz. Bir hardal tanesi bile olsa ona (teraziye) getiririz. Hesap görücüler olarak biz yeteriz” (21/Enbiya 47).

Bu ‘terazi’nin maddi şeyler değil, insan amellerinin değerini ölçeceği ve böylece onun günahkâr mı, dürüst mü ve ne kadar günahkâr ve kadar dürüst olduğunu tespit etmeye yarayacağı açıktır.⁹⁰

İnsan bir işi yaptıktan sonra onu Allah’tan gizleme imkânını kaybeder. Yüce Allah insanın kalbinde, aklında, niyetinde gizlediklerini de bilmektedir. Onun için kulun her amelini kendi özel yasası göre, kişinin niyet ve amacını ve işin eninde sonunda varacağı noktayı baz alarak değerlendirir.

Bir kişi hiçbir kapısı, penceresi, girişi, çıkışı bulunmayan tek parça bir kayanın içinde kötü bir amel işlese de, birilerine karşı kötü bir niyet veya suizanda bulunsa da, Allah’ın bundan haberi olmaz, diye düşünemez; O, ondan mutlaka haberdardır. Kişiyi bütün bunların hepsiyle hesaba çekecek ve gerekeni yapacaktır:

“Ve onların kalpleri üzerine, onu kavrayıp anlamalarını engelleyen kabuklar, kulaklarına da bir ağırlık koyduk. Sen Kur’an’da

⁸⁸ Mevdûdî, *Tefhîm*, 31/Lokmân 16. AY., AN: 28.

⁸⁹ Kur’an bu konuya çok önem verir, her sayfasında bununla ilgili bir açıklaya veya işarete yer verir. Bkz. 2/Bakara 2, 7, 10, 24, 28; Âl-i ‘İmrân 21-21, 29-30 vb.

⁹⁰ Mevdûdî, *Tefhîm*, 17/İsrâ 47. AY., AN: 48.

sadece Rabbini bir ve tek (ilah olarak) andığın zaman, nefretle kaçır vaziyette gerisin geriye giderler.” (17/İsrâ 46).

Bu ayette, ahrete inanmayanların Kur'ân'dan istifade edemeyecekleri konusundaki ilâhi yasaya işaret edilmektedir. Allah şöyle bir yasa belirlemiştir:

“Ahrete inanmamanın doğal sonucu, böyle bir kimsenin Kur'ân'ın mesajına karşı kalbinin katılaşması ve kulaklarının sağırlaşmasıdır, çünkü Kur'ân'ın daveti ahiret inancına dayanmaktadır. Böylece Kur'ân, insanları, kendilerini burada hesaba çekecek hiç kimsenin olmadığını düşündürse bile, bu dünyanın geçici zevkleri ile oyalanmamaları gerektiği konusunda uyarır. Gerçekte bu görünenler onların hiç kimseye karşı sorumlu olmadıkları anlamına gelmez. Aynı şekilde Allah şirke, ateizme, küfre ve tevhide aynı ölçüde uygulanma izni veriyse ve bunların uygulanması dünyada hiçbir pratik farklılığa neden olmuyorsa, bu, bunların hiç bir sonuç doğurmadıkları anlamına gelmez. Çünkü gerçek şu ki, herkes yaptıklarından sorumludur, fakat öldükten sonra ahrette, herkes sadece tevhidin doğru olduğunu ve diğer tüm doktrinlerin yanlış olduğunu anlayacaktır. Çünkü şimdi yapılan işlerin sonuçları görünmüyorsa da ölümden sonra hepsi açığa çıkacaktır; fakat şimdi gerçek, görünmez bir perde ile gizlenmektedir. Kendisine uyularak mükâfat kazanılan ve uyulmadığında ceza görülen kaçınılmaz bir ahlâkî kural vardır. Bu ahlâkî kurala göre verilecek kararlar, ahrette uygulanacağı için bu geçici hayatın cazibesine kendinizi kaptırmamalısınız. Bu nedenle en sonunda yaptığınız her hareketten Rabbiniz önünde sorguya çekileceğinizi her an göz önünde bulundurmalı ve ahrette kurtuluşunuza neden olacak doğru akide ve amellere tabi olmalısınız.”⁹¹

Bundan anlaşılacağı üzere, eğer bir kimse ahrete inanmıyorsa, Kur'ân'ın davetini hiç bir zaman değerli bulmayacak ve anlamayacak, aksine eliyle tuttuğu, gözüyle gördüğü dünya zevklerinin peşinden koşacaktır. Doğal olarak onun kulakları mesajı dinlemeyecek ve o hiç bir zaman onun kalbinin derinliklerine inmeyecektir. Allah bu ayette, işte bu psikolojik gerçeği gözler önüne sermektedir.

Bu ayette zikredilen Mekkeli müşriklerin söylediği sözlere başka yerlerde de değinilmektedir: “*Dediler ki: Ey Muhammed,*

⁹¹ Mevdüdi, *Tefhîm*, 17/İsrâ 46 AY., AN: 51.

bizi kendisine çağırmakta olduğun şeye karşı kalplerimiz bir örtü içindedir, kulaklarımızda bir ağırlık, bizimle senin aranda bir perde vardır. Artık sen, (yapabileceğini) yap, biz de gerçekten yapıyoruz.” (41/Fussilet 5).

Burada da aynı sözler tekrarlanmaktadır ve şöyle denmek istenmektedir: “*Siz bu durumunuzu bir fazilet sanıyorsunuz. Oysa bu ahrete inanmadığınız için ilâhî yasaya uygun olarak size isabet eden bir felakettir.*”⁹²

Hiçbir iyiliği ihmal etmeyenler, her tür kötülük, şer, çirkinlik ve haksızlıktan sakınanlar kazanacaktır. Asıl *olgunlaşmış olanlar* onlardır. Allah’ın huzuruna onurluca *gelecekler* onlar olacaktır. Ne yaptın, ne oldun, nerelere geldin, hangi makam mevkilere eriştin? sorularına kalıcı ve ebedi olarak sağlam cevap verecekler onlardır.

Dünyada ne kazanılırsa, o mutlaka kaybedilecektir. Nereye çıkılırsa bir gün oradan inilecektir. Kişi nereyi fethederse etsin eninde sonunda orayı terk edecektir. Nice dünya çapında büyük fatihler, giriştikleri savaş veya işgallerin sonuna çıkamamışlardır. Nice sömürgeci işgalciler işgal ettikleri ülkelerde gün yüzü görmemişlerdir. Asırlar boyunca dünyaya nefes aldırmayan, insanları, hayvan ve bitkilere varana kadar her şeyi sıkboğaz edip duran nice azgın kuvvetler bir anda çöküp gitmişlerdir. Yabancılara zulmedenler mutlaka kendi nefislerine de zulmetmişlerdir. Yüce Allah: *Zulmetmeyin, zalimlerin yanında yer almayın yoksa size ateş dokunur da Allah’tan başka dostunuz olmadığını anlarsınız ama o zaman da kimse size yardım edemez (11/Hûd 113),* diye uyarmaktadır.

Ahrette en fazla zarar görecektir, hüsrana uğrayacak olanların başında şu kesim zikredilmiştir: “*De ki: Davranış (tarzı olan amel-ler) bakımından en çok hüsrana uğrayacak olanları size haber vereyim mi? Onların, dünya hayatındaki bütün çabaları boşa gitmişken, kendilerini gerçekte güzel iş yapmakta sanıyorlar. İşte onlar, Rablerinin ayetlerini ve O’na kavuşmayı inkâr edenlerdir. Artık onların yapıp-ettikleri boşa çıkmıştır, kıyamet gününde onlar için bir tartı tutmayacağız. İşte, küfre sapmaları, ayetlerimi ve peygamberlerimi alay konusu edinmelerinden dolayı onların cezası cehennemdir.” (18/Kehf 103-106).*

⁹² Mevdüdi, *Tefhîm*, 17/İsrâ 46 AY., AN: 51.

Bunların karşısında yer alanlar ise şunlardır: “*İman edip salih amellerde bulunanlar; Firdevs cennetleri onlar için bir konaklama yeridir. Onda ebedi olarak kalıcıdırlar, ondan ayrılmak istemezler.*” (18/Kehf 107-107).

Hz. Lokman'ın Hikmeti içinde yer alan cemiyeti inşa edecek değerlerin en önemlilerinden biri de cemiyeti oluşturan fertlerin özde Allah bilincine sahip olmalarıdır. Herkes işlediği her kötülüğün cezasını mutlaka çekeceği olgusunu içselleştirir de buna göre bir hayat yaşarsa, cemiyet kurtulacaktır. Sadece kontrol altında suç işlemeyip gözlerden irak olduğunda her tür günah ve suç işleyebilen fertlerden oluşan cemiyet ise çürümüş demektir.

D. Temel Kişisel Görevlerini Hakkıyla Yerine Getirmek

1. Allah'a Şükretmek

“*Yemin olsun ki, biz Lokman'a Allah'a şükret, diye hikmet verdik. Kim şükür ederse, artık o, kendi nefsi lehine şükreder...*” (31/Lokman 12).

Şükür, sözlükte nimet verene karşı saygı ile dolu bir halde onu güzel sıfatlarla anmaktadır. Bu yüceltme dil, kalp ve diğer beden uzuvlarıyla olabilir. Örfte ise şükür, insanın kendisine verilen bütün nimetleri onu verenin rızasına uygun, yaratılış amacıyla bağdaşan bir biçimde kullanmasıdır.⁹³

Hz. Lokman'a sanki şöyle denmiştir: “*Yüce Allah'a şükret; zira O sana hikmeti vermiştir.*” Bu mesaj ile şu uyarı da yapılmış olmaktadır: Hikmetin esası ve gerçek ilim ikisi birden amel etmeyi, Allah'a ibadet ederek şükretmeyi gerektirir. Böylece hikmet, şükretmeye teşvik ile açıklanmıştır. *Tüm ibadetler de, şükürün içindedir.*⁹⁴ Deniyor ki: Kişi sözünde, fiillerinde, günlük hayatında ve arkadaşlığında halim [*yumuşak huylu, sabırlı, öfkesine hâkim*] olmadıkça hakîm/bilge sayılmaz.⁹⁵

Lokman vasiyetinde der ki: *İlmin üç alameti vardır. Yüce Allah'ı bilmek, Allah'ın sevdiği şeyleri bilmek, Onun sevmediği şeyleri bilmek.* Böylece Lokman, bu üç özelliği hem ilmin gerçek olup olmadığını, hem var olup olmadığını belirleyen birer kıstas olarak kullanmıştır. *Dünya âlimleri ile ahret âlimleri arasındaki temel*

⁹³ Münâvî, *Tevkîf*, “الشين” babı, “الكاف” faslı; Curcânî, *Ta'rifât*, “الشين” babı, Mad. Nu: 836.

⁹⁴ Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, 31/Lokman 12 AY.

⁹⁵ İbn 'Acibe, *Bahru'l-Medîd*, 31/Lokman 12 AY.

farklardan biri de şudur: Herhangi bir ilim dalında uzman olan bir kişiyi, önceden tanımayan bir adam gördüğünde onun üzerinde ilminin izini göremez. Bunun tek istisnası Yüce Allah'ı bilen âlimlerdir. Onlar simalarında okunan *huşu'*, *sekînet*, *tevazu* ve *gönülden bağıllık* ile tanınırlar. Bu Yüce Allah'ın evliyasına verdiği boyası ve kendisini bilen âlimlere giydirdiği elbisesidir. Bu manada denmiştir ki: Yüce Allah hiçbir kula sekînet içindeki huşu'dan daha güzel bir elbise giydirmemiştir.⁹⁶ Bu peygamberlerin, siddik ve âlimlerin giysisidir. Yüce Allah'ın sevdiği şeylerin inceliğini, sevmediği şeylerin de gizli taraflarını en iyi bilen insanlar Yüce Allah'ı en iyi bilen *gönül erleridir* ki, bunlar da *irfan ehlidir*.⁹⁷

Bu konu "*Allaha şükür ve anne babaya şükran*" maddesinde genişçe ele alınacaktır.

2. Nankörlük Etmekten Sakınmak

Yüce Allah buyurur: "*Kim de küfre saparsa, artık hiç şüphesiz Allah Ganîdir, Hamîddir.*" (31/Lokmân 12).

Allah'a şükreden kendi işini kolaylaştırmış, rızkını arttırmış ve bereketin kapısını açmıştır. Yüce Allah tüm nimetleri peşin olarak vermektedir. Onlara karşı şükredilmesini istemektedir. Şükreden hem mükâfat alır hem de kendini tehlikelerden korur. Yüce Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük eden ise kendi kendine kötülük etmiş ve kendini tehlikelere atmış olur. Zira Allah kişinin nankörlüğüne karşı onu cezalandıracaktır. Üstelik Allah onun şükrüne muhtaç değildir. Çünkü kul şükretse Allah'ın mülkü güçlenmez, nankörlük etse de Allah'ın mülkünde bir kusur meydana gelmez.⁹⁸

Sözlükte *كفر* kavramı, bir şeyi örtmek anlamına gelir. Gecenin *كافر* diye nitelendirilmesinin nedeni ise, eşyayı, olayları ve şahısları örtme (gizleme) özelliğindedir. Çiftçiye *كافر* denmesinin nedeni ise, onun tohumu toprağa gizlemesinden veya gömmesindedir.

Nimetin küfrü veya küfrânı ise, ona karşı şükretmeyi terk ederek varlığını inkâr edip gizlemektir. Yüce Allah buyurur: *İnanmış*

⁹⁶ Huşû, hakkında geniş bir inceleme için bkz. Mehmet Yolcu, *Kur'ân Işığında Namazın Ruhu Huşû*, İktbal Yay. İstanbul 2009, s. 88-100, 101-112, 113-134, 135-145, 146-159.

⁹⁷ Mekki, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 200.

⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 31/Lokman 13. AY.

olarak yararlı iş işleyenin emeği inkâr edilmeyecektir. Biz şüphesiz onu yazmaktayız (21/Enbiyâ 94).

Küfrün en büyüğü: Allah'ın birliğini ve Şeriatı veya Peygamberliği inkâr etmektir.

Küfran daha çok nimeti inkâr etmek, nankörlük yapmakta kullanılırken, *küfr* ise, daha din konusunda kullanılır. *Küfür* kavramına gelince, bu her ikisi için de kullanılır.

Hem *küfr* hem de *küfrân* kavramlarının taşıdığı mana hakkında *kâfir oldu, o kâfirdir*, denmektedir. Yüce Allah buyurur: “*Kitaptan ilmi olan kimse ise: Gözünü açıp kapamadan, ben onu sana getiririm, dedi. (Süleyman) onu (Kraliçe'nin tahtını) yanı başına yerleşivermiş görünce: Bu, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınamak üzere Rabbimin (gösterdiği) lütüfündendir, dedi. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur; nankörlük edene gelince, o bilsin ki Rabbim müstağnidir, çok kerem sahibidir*” (27/Neml 40).

“*Sonunda o yaptığın (kötü) işi de yaptın. Sen nankörün birisin!*” (26/Şuarâ 19) ayetinde geçen Firavun sözüne gelince, bu, “Sen özellikle bana karşı nankörlük etmenin yolunu aradın” demektir.

“*Ve hatırlayın ki Rabbiniz size şöyle bildirmişti: Yüceliğim hakkı için şükrederseniz elbette size (nimetimi) artırım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir*” (14/İbrahim 7).

Küfrân, nimetin inkârını gerektirdiğinden onun yerine kullanılabilir. Yüce Allah buyurur: *Yanınızdakini (Tevrat'ı) tasdik edici olarak indirdiğim (Kur'an'a) iman edin, O'nu, inkâr edenlerin (kâfiri olanların) ilki siz olmayın* (2/Bakara 41). Bu ayette geçen کافر kavramı, *inkâr eden ve gizleyen* demektir.

Yüce Allah, her *mahmûd* (iyi) görülen ameli imandan saydığından, her *mezmûm* (yerilen) işi de kâfirlikten saymıştır. Sihar (büyü) hakkında buyurmuştur ki: *Tuttular da Süleyman mülküne dair şeytanların uydurup izledikleri şeyin ardına düştüler. Hâlbuki Süleyman inkâr edip kâfir olmadı, fakat o şeytanlar kâfirlük ettiler; insanlara sihar öğretiyorlardı...* (2/Bakara 102).

Kuşkusuz biz ona yolu gösterdik; ister şükredici olsun, ister nankör (76/İnsan 3) ayeti ise, Yüce Allah'ın insana iki yol öğrettiğine dikkat çekmektedir. Bu hakikat, *Ona iki yolu gösterdik*

(90/Beled 10) ayetinde de dile getirilmiştir. Bundan sonra bazıları şükür yolunu, bazıları ise, nankörlük yolunu tutmuşlardır.

Çünkü (malını) saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleridir; Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür (17/İsrâ 27) ayetinde geçen كُفُورًا sözcüğü ise, kâfirlik manasını taşımaktadır. Bunu, ayetin içinde yer alan كَانُ oldu, fiili desteklemektedir. Buna göre şeytan, baştan beri kâfirlik üzere yoğrulmuş, onunla bütünleşmiş bir kişiydi.

O, Kendisinden isteyebileceğiniz her şeyi size verdi. Allah'ın nimetini saymak isterseniz sayamazsınız! Doğrusu insan çok zalim, çok nankördür (14/İbrahim 34) ayetinde ise, aynı كُفُور kavramı, كُفُور yerine kullanılmıştır.

كُفُور sözcüğü ise, nankörlükte aşırı gidendir. *Buna rağmen insanlar, Allah'ın kullarından bir kısmını O'nun bir parçası saydılar. Gerçekten de insan apaçık bir nankördür* (43/Zuhruf 15); *Bu, böyledir, biz onları kâfirlik yapmalarından dolayı cezalandırdık; zaten biz gerçekten nankör olandan başkasını cezalandırmayız* (34/Sebe' 17).

Eğer dense ki, neden burada insan كُفُور “çok nankör” diye nitelendirilmiş ve bununla da yetinilmeyerek pekiştirmek için hem إِنَّ hem de lam harfi getirilmiş, başka bir yerde ise, *Yalnız, Allah, sevdi size iman ve onu kalplerinizde besledi ve sizi kâfirlik, fasıklık ve isyandan tiksindirmiştir* (49/Hucurât 7) şeklinde dile getirilmiştir?

[Cevap]: *Gerçekten de insan apaçık bir nankördür* (43/Zuhruf 15) ayeti, insanın içinde barındırdığı nimete karşı nankörlük ve şükürünü eda ettiği nimetlerin azlığına dikkat çekmektedir. İşte aynı bu nosyonu: *O kahrolası insan, ne nankör şey* (80/Abese 17) ayeti de işlemektedir. Bu nedenle şöyle de buyurmuştur: *Onlar, ona mihraplar, timsaller (heykeller) ve havuzlar gibi çanaklar ve sâbit kazanlardan her ne isterse yaparlardı. Çalışın ey Dâvûd âilesi, şükür için çalışın; ama kullarım içinde şükreden azdır* (34/Sebe' 13).

İslam dini, tarih boyunca tüm insanlara Allah'ın ayetlerini, nimet ve ihsanlarını hatırlatarak nankörlükten sakınmalarını telkin etmiştir. Nankörlüğün insan onur ve şerefine yakışmayacağını bildirmiştir.

Hz. Lokman da oğlunu öne çıkarıp cemiyete söylediği Hikmetinde nankörlüğün ne kadar büyük bir felaket olduğunu açıkça

ortaya koymuştur. Cemiyeti inşa ederken mutlaka nankörlük, azgınlık, duyarsızlık gibi olumsuz tutum ve davranışlardan sakınmak gerektiğini vurgulamıştır.

3. Allah'a Şükür ve Anne-Babaya Şükran Borcunu Ödemeye Çalışmak

“*Hem bana şükret, hem de anne babana şükran borcunu öde, dönüş yalnız banadır.*” (31/Lokmân 14).

Şükür. Nimeti tasavvur edip onu göstermektir. شكر kelimesinin, keşf/ortaya çıkarmak anlamındaki كَشَرَ'den dönüştüğü söylenmektedir. Onun karşıtı, nimeti unutmak ve onu gizlemek anlamındaki كَفَرَ kavramıdır. ذَابَّةٌ شُكْرٌ: Semizliğiyle sahibinin ona olan bakımını gösteren hayvan. Kimisine göre bu kelime, عَيْنٌ شُكْرَى; yani, dolu göz, anlamından gelmektedir. Buna göre şükür, kişinin, kedisine nimet verenin zikriyle dolup taşmasıdır.

Şükür üç kısma ayrılır:

Kalp ile şükür. Nimeti tasavvur etmektir.

Dil ile şükür. Nimet vereni övmektir.

Diğer organlarla şükür. Hak ettiği oranda nimetin karşılığını vermektir.

Bazılarına göre, اَعْمَلُوا آلَ دَاوُودَ شُكْرًا: (34/Sebe' 13) âyetinde geçen شُكْرًا kelimesi *temyiz* olmak üzere *mansûbtur*. Buna göre âyetin anlamı şöyle olur: Yaptığınızı Allah'a şükür olarak yapınız. Bazılarına göre de شُكْرًا kelimesi, اَعْمَلُوا fiilinin *mef'ûl*üdür. اَشْكُرُوا değil de اَعْمَلُوا fiilinin zikredilmesi, kalp, dil ve diğer organlarla yapılan her üç şükür çeşidinin gerekliliğine işaret etmek içindir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *Bana, anana ve babana şükret* (31/Lokman 14); *Şükreden kendisi için şükretmiş olur* (27/Neml 40).

Kullarımdan şükreden azdır! (34/Sebe' 13) âyeti, Allah'ın şükürünü yerine getirmenin zor bir iş olduğuna işaret etmektedir. Onun için Yüce Allah, şükür etmelerinden dolayı sadece iki dostunu övmüştür: İbrahim (a.s.) hakkında: *Rabbinin nimetlerine şükrederdi* (16/Nahl 121); Nuh (as) hakkında da: *O, çok şükreden bir kuldu* (17/İsrâ 3) diye buyurmuştur. Yüce Allah: “*Eğer şükrederseniz, kesin olarak arttırırım; yok eğer nankörlük ederseniz, şüphesiz azabım şiddetlidir*” buyurur (14/İbrahim 7).

Yüce Allah'ın; “*Allah şekûrdür, halimdir*” (64/Teğabün 17) şeklindeki nitelendirilmesinden kasıt, Allah'ın kullarına nimet

vermesi ve onların yaptıkları ibadetlere karşılık mükâfatta bulunmasıdır. Bunun gibi نَاقَةٌ شُكْرَةٌ : Memeleri sütle dolu olan deve, demektir.

Şükür, verilen nimete müspet manada karşılık vermektir. Nimetin türü neyse ona uygun bir şükür edilmesi beklenmektedir. Malın, servet ve paranın şükrü başkadır. Bağ, bahçe, at ve besi hayvanlarının şükrü daha başka olmalıdır. İlimin, zeka ve yeteneğin şükrü daha farklıdır. Her birinde gözetilen verilenin bir kısmını verenin rızasına uygun harcamak, belli bir miktarını ona adamaktır.

Buna göre malı olan, ondan, ilmi olan da ilminden Allah'a adayacaktır.

Hız. Lokman da Hikmetinde şükretmenin ne kadar büyük bir erdem olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca cemiyeti inşa ederken mutlaka şükretme, kanaat sahibi olma, mutedil ölçülere göre hareket etme gibi olumlu tutum ve davranışlara sahip olmak gerektiğini vurgulamıştır.

4. Namazı İkame Et

Yüce Allah Hız. Lokman'ın sözünü şöyle aktarır: “*Evlâdım; namazı ikame et...*” (31/Lokmân 17).

Namaz (salât), önceki ümmetlerde de mevcuttu. Namazın kınlınış şeklinde bile içtimai birliği pekiştiren birçok unsur yer almaktadır. Günlük cemaat namazları Müslümanların periyodik bir şekilde yapmakta oldukları günlük bölgesel toplanlar niteliğindedir. Bu vesileyle katılanlar arasında bir sevgi saygı atmosferinin yayılması doğaldır. Onların bu sayede lokal manadaki sorun ve sıkıntıları birlikte çözüme imkanları doğmaktadır. Orada herkesin bir tutulması insanlar arasında birlik, beraberlik ve eşitlik ruhunu geliştirmektedir.⁹⁹ Cahiliye müşrik Arapları da buna dâhildir. Onlar bunu kulluk veya dini bir ayin olarak yerine getiriyorlardı. Zannedildiği gibi sadece dua manasına gelmezdi. Tüm söylenebilecek olan *salâtın* anlamları içinde dua, rahmet ve bereket de vardır.¹⁰⁰

Bir şeyi ikame etmek, onun hakkını vermektir. Yüce Allah buyurur: *De ki: Ey kitap ehli! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size*

⁹⁹ Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, s. 44-46; 46-48.

¹⁰⁰ Konuya ilişkin bir yorum ve izah için bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hız. Muhammed'in Hayatı*, I, 441-444; II, 40-41.

indirileni uygulamadıkça bir esas üzerinde değilsiniz... (5/Mâide 68), yani: İlim ve amelle bu her ikisinin haklarını tam anlamıyla vermedikçe...

قیام ve قوام sözcükleri ise, bir şeyin kendisiyle ayakta durduğu, sabitleştiği, sağlamlaştığı sütun ve dayanak gibi şeylere işaret eder. Nitekim ayak, payanda, destek gibi görevler yapan ve dayanak olarak kullanılan şeylere عماد ve سناد adı verilmektedir. Bu manada Yüce Allah buyurur: *Allah'ın, sizin için geçiminizin temeli kıldığı mallarınızı akli ermezlere vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin (4/Nisâ 5), yani: Sizin hayatınızı ayakta tutan şeylerden yaptığı malları.*

“İkâme”de bir uyanıklık hali, zorlukları gönüllü biçimde üstlenme arzusu olduğu kesindir. Azimli bir şekilde hakkını verme isteği, zayi etmekten sakınma endişesi, kararlı biçimde hukukunu özetme eğilimi bulunduğu anlaşılmaktadır. Gaflet uykusundan uyanma ve uzaklığın getirdiği gevşeklikten kurtulma iştiağı da ördüğü manalar arasında yer almaktadır.¹⁰¹

Müminler için namaz heyecan, zevk, şevk ve aşk ile yerine getirilmesi gereken çok özel bir ibadettir. Çünkü o onlar için Yüce Allah'ın huzuruna kabul edilme anını temsil eder. Ancak münafık olan namaza gereken ehemmiyeti vermez ve onu isteksiz, üşene üşene, başından savar gibi kılar.¹⁰²

İsteğe bağlı olan kıyam hakkında Yüce Allah şöyle buyurur: *Yoksa o, gece saatlerinde kalkan, secdeye kapanıp, kıyama durarak daima vazifesini yapan, ahreti hesaba katan ve Rabbinin rahmetini uman kimse gibi olur mu? De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?... (39/Zümer 9); Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler ve: Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, Sen yücesin, bizi ateşin azabından koru, derler (3/Âl-i İmrân 191) Erkekler, kadın üzerine idareci ve hâkimdirler, çünkü Allah birini (cihad, imamet, miras gibi işlerde) diğerinden üstün yaratmıştır. Bir de erkekler mallarından (aile fertlerine) harcamaktadırlar... (4/Nisâ 34); Ve onlar ki, Rablerine secdeler ve kıyamlar ede-*

¹⁰¹ Münâvî, *Tevkif*, “الكاف” babı, “الواو” faslı; Curcânî, *Ta'rifât*, “الكاف” babı, Mad. Nu: 1162-3.

¹⁰² Krş. Güngör, *Kur'ân Araştırmaları 1*, s. 82, 83; krş. Aynı müellif, *Kur'ân Pencerelerinden İman Amel, Hayat, Ahiret ve Kâinât'a Bakış*, Kuran Kitaplığı, İstanbul 1995, s.186.

rek yatarlar (25/Furkan 64). Bu iki ayette geçen قِيَامًا "kıyâmen" kavramı, ayakta duran manasını taşıyan قَائِمٌ kelimesinin çoğuludur.

1. "Kıyam" kavramının başka bir şeyin hakkını gözetmek anlamında kullanıldığına misal ise, Yüce Allah'ın şu sözleridir: *Ey iman edenler, Allah için hakkı ayakta tutanlar ve adaletle şahitlik yapanlar olunuz ve bir kavme olan kininiz, sizi adaletsizliğe sevk etmesin; adaletli olun, çünkü o, takvaya daha yakındır...*(5/Mâide 8);

Kitap ehlinde öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen, onu sana eksiksiz iade eder. Fakat öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen, tepesine dikilip durmadıkça onu sana iade etmez (3/Âl-i İmrân 75); yani: Onu istemedikçe ve istemede ısrar etmedikçe onu sana vermezler.

2. Bir işi yapmaya azmetmek, bir eylemde bulunmaya niyetlenmek anlamındaki kıyama misal ise, Yüce Allah'ın şu sözüdür:

Sizin asıl dostunuz Allah'tır, O'nun Resulüdür ve namazlarını kılan, zekâtlarını veren ve rükû eden müminlerdir (5/Mâide 55); yani: Namazı devamlı kılan ve onu koruyanlar.

Yüce Allah, namazı emrettiği her yerde ve onu övdüğü her yerde sadece إِقَامَةً "ikâmet" kavramını kullanmıştır. Böylece, amacın onun sadece şeklen yerine getirilmesi değil, tüm şartlarını yerine getirerek kılmak olduğuna dikkat çekmiştir. Sözelimi: *Birçok yerde namaz ile ilgili: Hem namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin* (2/Bakara 43).

Yüce Allah'ın Hz. İbrahim'in ağzından: *Ey Rabbim! Beni ve soyumdan gelecekleri namazını dosdoğru kılanlardan eyle! Ey Rabbimiz! Duamı kabul et!* (14/İbrahim 40) buyurması ise, namazın şartlarını yerine getirmeye, onun hakkını vermeye beni muvaffak kıl, manasına gelir.

Kâfirlere yönelik ultiatomunda: *Eğer tövbe ederler, namazı kılarlar, zekâtı verirlerse dinde kardeşleriniz olurlar...* (9/Tevbe 11) buyurmasının yorumunda ise, denmiştir: Bu, namazın sadece edasıyla değil, onun varlığını kabul ederek ikame ederlerse, demektir.

İslam dininde namazı hakkıyla kılmak çok hayati bir görev sayılmıştır. Din içinde bunun kadar ciddiye alınmış bir ibadet neredeyse yok gibidir. Hakkı verilerek kılınan namaz kişiyi her tür kötülük ve çirkinlikten alıkoyar (29/Ankebût 45). Tarih bo-

yunca her peygamberin hayatında ve mesajında mevcut olan bir ibadet şeklini oluşturan “namaz” (*salât*), vahye dayalı her dinin belkemiğini oluşturur.

Bu geleneğe hakkıyla bağlı olan Hz. Lokman'ın Hikmetinde yer alan cemiyeti inşa eden değerlerin biri de namazı ikame etmektir. Namaz ferdi ve cemiyeti kötülük ve taşkınlıktan alıkoyar. Bu da onları iyilik ve adalet yoluna sevk eder demektir ki, zaten cemiyetin kurtuluşu da buradadır.

5. Başına Gelen Musibete Sabret

Yüce Allah Lokman'ın diliyle buyurur ki: “...*Başına gelen belalara sabret...*” (31/Lokmân 17).

“Sabr” kavramı, maddi ve manevi zorluk, sıkıntı, dert, acı ve üzüntü karşısında dayanma ve direnme gücü manasını taşır. Çok arzu edilen bir şeyi, zamanı gelmeden yapmaktan sakınmak, ilahi yasalar sistemince yasaklanmış bir şeyden uzak durmak, sınanma amacıyla insanın başına gelen bela ve felaketslere katlanmak, çok sevdiklerini kaybetmekten doğan acılara göğüs germek, konuşma isteği varken susmasının gerektiği ilkesine bağlılık deneniyle sessizliği tercih etmek de sabrın kapsamında görülmüştür. Savaşta düşmana karşı korkaklık değil, cesaret göstermek sabırdır. Ticarete hile ve aldatma yoluna girmeden sadık ve dürüst bir tüccar olmaya özen göstermek de sabırdan sayılmıştır.¹⁰³

Sabır, Şeriat veya akıl tarafından yasaklanmış bir şeyi yapmamak için kendini tutmak, nefsine hâkim olmaktır. Sabredilmesi gereken durumlar pek çoktur. Onları belirli birtakım tutum ve davranışlara mahkûm etmek mümkün değildir. Her tür zorluk, sıkıntı, imtihan, dert, bela, hastalık, fakirlik, üzüntü, keder sabrı gerektirir. Ümit için sabır, zafer için sabır, savaş için sabır, barış için sabır gerekir. Sürüp giden dert, bela, acı, keder, eziyet, mahkûmiyet, tecrit, hakaret, tezvîr de ayrıca bir sabır ister.

Doğruya inanmak, hakka bağlı kalmak, marufu desteklemek, kötülükle mücadele etmek sabır ister. Doğruya, iyiye, hakka çağırıldığın, kötülük, bataklık ve münker gibi şeylerden alıkoymaya çalıştığın kişiden gördüğün eziyete, kabalığa, cahilliğe, ukalalığa karşı yine sabır lazımdır.

¹⁰³ Münâvî, *Tevkîf*, “الصَاد” babı, “البَاء” faslı.

Sabrın manaları içinde bir sertlik, soğukluk, yakan sıcaklık olduğu gibi yağış getirmek üzere olan büyük beyaz bulut, acısından kullanılması çok zorlaşan ilaç, hiçbir kusuru olmayan mükemmel şey, ağzına kadar dolu bardak, önü sonu belli olmayan bütün harman, ölümüne hapis ve kefalet gibi unsurlar yer almaktadır. Bunların her biri sabrı bir yönü ile açıklamaktadır; sadece bir cephesine açıklık getirmektedir.¹⁰⁴ Bu unların hepsinin yer aldığı kombinezon “*sabr*” adını almıştır.

Sabır ancak *ulu'l-azm* insanların işidir. Bu kararlı, metin, sebat sahibi insanların kaldırabileceği, hakkını verebileceği dakik bir edimdir. Hiçbir şüphenin, herhangi bir kuşkunun karışmadığı böyle mükemmel işler ancak iradesi güçlü, kararlı insanlara nasip olur. Onun için Resûlullah şöyle dua ederdi:¹⁰⁵ اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْأَلُكَ عَزَائِمَ مَغْفِرَتِكَ Bu, *beni öyle amellere muvaffak kıl ki, onları işleyenleri sen mutlaka bağışlarsın*, demektir.

Allah için herhangi bir eylemde bulunanların mutlak sabır sahibi olmaları gerekir. Allah için emreden veya Allah için alıko-yan insanın başına gelenler de Allah'ın zatı ve şanı için katlanılmış eziyetlerdir ve Allah katında çok azizdir.

Buradan anlaşılıyor ki, bela ve sınanma muhabbetin ikizidir. Allah yoluna giren herkes mutlaka birtakım sıkıntılar çeker. Yolculuk boyunca başına geleceklere sabretmesi, açık yerde duran düşmanlar ve insanı içerden çökerten korkular, endişe ve açlık karşısında adam akıllı durması lazımdır. Kalbin gıdası mahiyetindeki manevi hazlar ve sükûnet yoksunluğu onu sabırsızlığa atmamalıdır. Müslüman'ın bu yolda can, mal, evlat, hâsılat ve diğer gelirlerden mahrum olma korku ve endişesiyle sınanacağı, dost, yakın ve akrabasını kaybedeceği önceden bildirilmiştir [2/Bakara 155].

Müminler birbirine sabrı tavsiye edenler olarak gösterilmiştir. Sabredenler övülmüştür. Yüce Allah sabredenlerle beraber olduğunu bildirmiştir. Sabredenlerin mükâfatı ise sınırsızdır.¹⁰⁶

Umeyr b. Habîb (ra.v.127) oğullarına vasiyetinde demiştir ki: *“Herhangi biriniz, iyiliği emredip kötülükten menetmek isterse, ondan önce eziyet görmeye hazırlansın ve Allah'tan sevap geleceğine*

¹⁰⁴ Cevherî, *Sihâh*, “صبر” mad.

¹⁰⁵ Hâkim, *Müstedrek*, I, 761, (HN: 1957).

¹⁰⁶ Bkz. 2/Bakara 153, 249; 8/Enfâl 46; 39/Zümer 10; 103/Asr 3.

kesin kanaat edinsin. Çünkü her kimin Allah'tan sevaba kesin kanaati olursa dokunan eziyeti duymaz." Çünkü bu işlerin her birisi azmedilecek büyük işlerdendir.¹⁰⁷

Hz. Lokman'ın cemiyetin inşasını garanti edecek değerler bağlamında zikrettiği sabır, cemiyetin sağlık ve selameti için insanların kötülük ve yozlaşma ile esaslı mücadele etmeleri gerekir. Bunun için fedakârlık ve gayret etmek kaçınılmaz bir görevdir. Buna göre ümmetin saadet ve selameti için kişilerin sıkıntı ve zorlukları göze almaları ve eziyete katlanmaktan korkmamaları lazımdır.

E. Temel Ahlaki Görev ve Sorumluluklara Gönülden Bağlılık

Güzel ahlak İslâm'ın esası ve temel kaidesidir. Resûlullah: "*Müslümanların en üstün olanı, ahlakı en güzel olan kişidir*" buyurmuştur.¹⁰⁸

Güzel ahlak ile beraber sadece farz ibadetlerle kurtuluş mümkündür. Kötü ahlak olduktan sonra fazla ibadet bile kurtaramaz. Güzel ahlak hem dünya hem de ahretin tüm iyiliklerini, güzellikleri barındırır. Güzel ahlak ile insan gecesini ibadet, gündüzünü oruç ile geçirmiş gibi bir muameleyi hak eder.

*Cennete götüren şeylerin başında takva ve güzel ahlak gelir. Cehennemlik eden şeylerin başında ise ağız ve örtülmesi gereken organdır.*¹⁰⁹

*Bir insana verilebilecek en güzel, en değerli şey güzel ahlak-
tır.*¹¹⁰

*Ahrette bana en yakın olanlarınız güzel ahlaklı olanlardır. En uzak olanlar ise, ahlakı kötü olanlar, boşboğazlık edenler, avurtlarını doldurarak konuşanlar, burun kıvrıp karşısındakileri küçük görerek hitap edenlerdir.*¹¹¹

¹⁰⁷ İbnu'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 372.

¹⁰⁸ *Buhârî*, 81/Edeb 38/Lem Yeküni'n-Nebiyu Fâhişen velâ Mütefeşhişen, HN: 3366, 3549, 5682.

¹⁰⁹ *Tirmizî*, *İbni Mâce*, ez-Zühd 29/Bâbu Zikri'z-Zünüb, HN: 4246; ayrıca *Müstedrekü'l-Hâkim*, *Sahîhu İbn Hibbân*, Beyhekî, *Şu'abu'l-İmân* gibi eserlerde de kaydedilmiştir.

¹¹⁰ *Musannefu İbn Ebi Şeybe*, 17/Kitâbu'l-Edeb 2/Mâ Zükire fi Hüsnî'l-Huluk ve Kerâhiyeti'l-Fuhş, HN: 25314-5, 25331.

¹¹¹ *Tirmizî*, 28/el-Birru ve's-Siletu 71/Mâ Cae fi Me'âli'l-Ahlâk.

“Soru: İmanı en kâmil insan kimdir? Cevap: Ahlakı en güzel olan, alçak gönüllü davranan, insanlarla tez kaynaşan ve insanların kendisiyle tez kaynaştığı kişilerdir”¹¹²

Şüphesiz güzel ahlak güneşin bunu erittiği gibi günahları eritir. Kötü ahlak ise, sirkenin balı bozduğu gibi ameli ifsat eder.¹¹³

Hiz. Ali der ki: Tüm insanlara mallarınızla yardım edemezsiniz, bu gücünüzü aşar. Ama herkese karşı güzel yüzlü olabilirsiniz ve güzel ahlaklı davranabilirsiniz. Bu herkese yeten bir iyiliktir.¹¹⁴

İki huy vardır. İkisi bir arada bir müminde bulunmaz: Cimrilik ve kötü ahlak.¹¹⁵

إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- كَانَ يَدْعُو يَقُولُ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشَّقَاقِ وَالنَّفَاقِ وَسُوءِ الْأَخْلَاقِ Peygamber daima “Allahım! Şikaktan, nifak ve su-i ahlak’tan sana sığınırım” diye dua ederdi.¹¹⁶

Hiz. Lokman’ın Hikmetinde ahlak ve ahlaki davranışlar cemiyeti inşa edecek değerlerin başında yer almıştır.¹¹⁷ Bu nasihatlerin tamamına yakını bir açıdan ahlakla ilgilidir. Ahlak bu reçetede oldukça merkezi bir yere oturmaktadır.

1. Yeryüzünde Kendini Beğenmiş Halde Yürüme

Yüce Allah Lokman’ın diliyle buyurur ki: “... ve Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Şüphesiz Allah kendini beğenip bol bol övünen hiç kimseyi sevmez.” (31/Lokmân 18). Benzer bir ifade ise şöyledir: “Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen bununla yeri yaramazsın; başın da dağların ululuğuna erişemez.” (17/İsrâ 37).

Ayetin metninde geçen “merah” kavramı, günahkârlıkla, büyüklük taslayarak, ululuk satarak, şımarıklık ve azgınlık havası içinde demektir.¹¹⁸ Kendini beğenen kibirli biri olmamak konu-

¹¹² Muttakî, *Kenzu’l-Ummâl*, X, 5178, HN: 5179.

¹¹³ Bkz. Atiye b. Muhammed Salim, *Şerhu’l-Erbe’in en-Neveviyye*, 60. ders, s. 5.

¹¹⁴ Bu sözün *hasen bir senet* ile *hadis* olduğu da söylenmiştir. Bkz. Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali (İbn Hacer), *Fethu’l-Bâri Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, (Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1379), X, 459; Muhammed ‘Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr Şerhu Câmi’i’s-Sağîr min Ehâdîsi’-Beşîri’n-Nezir*, thk. Ahmed Abdusselâm, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994), II, 702 (HN: 2545).

¹¹⁵ *Müsnedu’t-Teyâlisî*, el-Efrâd an Ebî Saîd, HN: 2208.

¹¹⁶ *Ebû Davud*, 8/el-Vitr 32/fi’l-İstiâze, HN: 1548.

¹¹⁷ Bu konuda iyi bir özet için bkz. Draz, *Kur’ân’a Giriş*, s. 67-76.

¹¹⁸ İbn ‘Abdisselam, *age*, 31/Lokman 18 AY.

sunda İslam tarafından ortaya konan ilke ve prensipler sayılamayacak kadar çoktur. Bununla ilgili ayetler ve hadisler bile büyük bir yekûn tutar.

Burada söz konusu olan yürüyüş biçimi, büyük bir sevinç içinde, uçarcasına bir coşkunluk, şımarıklık, küstahlık, arsızlık içinde yürümektir. Dini ya da dünyevi bir maslahat olmaksızın böyle yürümek özellikle sakıncalıdır.

Yüce Allah, kendisine verilmiş olan yetenek, servet, kuvvet ve iktidar ile övünüp duranları sevmez. Kendisilerini hep üstün gören, malı veya saygınlığıyla insanlara tepeden bakan kişilerden hazzetmez. Burada söz konusu edilen “فُحُورٌ *fahûr*” kavramı, üstünlük düşüncesine kapılarak ve diğer insanları aşağılama niyetiyle hareket eden, kendinden, başarılarından, imkânlarından söz eden kimseyi tanımlar. Kişi kendisinde bulunan nimet veya meziyetlerle iftihar edebileceği gibi kendi ataları, kavmi, ülkesi, bölgesi veya mesleğiyle de övünüp üstünlük havasına kapılabilir.¹¹⁹

Resûlullah buyurur ki: “*Kalbinde zerre kadar kibir olan cennete girmez.*”¹²⁰

Bilgeler şöyle der: Atınla övünmek istediğinde güzellik, kuvvet ve maharetin sana değil, ata ait olduğunu düşün. Eğer elbisenle ve diğer araç gereçlerinle övünme isteğine kapılırsan, güzellik ve harikalığın sana değil, elbise ve aletlere ait olduğunu düşün. Atalarınınla övünesin geldiğinde üstünlük, fazilet ve erdemlerin sana değil, onlara ait olduğunu düşün. Eğer bu saydığımız veya diğer eşya konuşacak olsa, bu güzellik, iyilik, maharet ve üstünlüğün kendilerine ait olduğunu söylerler. Sana ise hiçbir iyilik veya üstünlük kalmaz. Eğer ille de övüneceksen bari bizzat sende olup başkasından sana gelmeyen bir şeyle övün. Dünyada bir şey hoşuna gittiğinde senin fani onun baki veya senin baki onun fani ya da her ikinizin de fani olduğunu düşün. Sana ait olan bir şey seni çok mutlu ettiğinde onun çok geçmeden senin elinden çıkacağı, çıktıktan sonra artık gelmeyeceğini, Allah katında onun hesabının ne kadar çetin olacağını düşün.

Rivayete göre, bir krala çok değerli mücevherlerle süslenmiş eşi benzeri bulunmaz bir kadeh getirildi. Kral buna çok sevindi

¹¹⁹ Münâvî, *Tevkîf*, “الفاء” babı, “الحاء” faslı; M. Seyyid Tantavi, *et-Tesfiru'l-Vesit*, 31/Lokman 18. AY.

¹²⁰ Müslim, 2/İmân 41 (HN: 275).

ve çok mutlu oldu. Yanında bulunan bilgelerden birine sordu. *Buna ne dersin?* Bilge cevap verdi:

Ben onu kapıya dayanmış bir fakirlik veya gelip çatmış bir bela bilirim. Kral:

Anlamadım, neden? dedi. Bilge izah etti: *Eğer kırılacak olsa, çaresi olmayan büyük bir bela olur. Eğer çalınacak olsa, ona muhtaç duruma düşersin. Hâlbuki bu kadeh gelmeden önce senin ne böyle bir belan ne de böyle bir ihtiyacın vardı.* Bir gün bu kadeh kırılmış. Kral buna çok üzülmüş.

*Bilge doğru söylemiş, keşke bu kadeh hiç bize hediye edilmeseydi, demiş.*¹²¹

Kibrin nedenli büyük bir tehlike olduğunu şu hadis de beyan etmektedir:

*Kalbinde zerre kadar kibir olan cennete giremez. Kalbinde zerre kadar iman olan da ateşe girmez.*¹²²

Emeviler çocuklarını kibirli yürümek için özel eğitirlermiş. Rivayete göre daha *halife* olmadan önce Ömer b. Abdülaziz'i büyüklük taslayarak yürüdüğünü gören Tâvûs onun karnına parmağıyla vurarak:

Bu yürüyüş karnında pislik taşıyan bir kişinin âdeti olmamalı, kişi kendini unutmamalı, diye uyarmıştır. O sırada Ömer: Amcacığım, bu yürüyüşü öğrenmem için bana ne kadar dayak atıldığını bilseydin, böyle konuşmazdın, diye halini açıklamış.¹²³

Yüce Allah'ın has kulları Kur'ân'da öncelikle şu sıfatla tanımlanmışlardır: *'İbâdurrahmân öyle kimselerdir ki yeryüzünde alçakgönüllü olarak yürürler* (25/Furkan 63).

Burada kibirli ve zorba insanların davranışları eleştirilmektedir ve sadece fert için değil, İslâm toplumunun toplu tavrı için de geçerlidir. Bu hidayet ve yol gösterme nedeniyle, bu kurallar üzerine, Medine'de kurulan İslâm devletinin yöneticileri ve kumandanları her tür kibir, zorbalık, gurur, kendini beğenme, yüksekten bakma gibi özelliklerden uzak kalmışlardır. O denli ki, savaş alanında bile gurur ve kibre neden olacak en ufak bir söz bile

¹²¹ İsmâ'il Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, 31/Lokman 18 AY.

¹²² *Müslim*, 2/İmân 41/Babu Tahrîmi'l-Kibri ve Beyâni (HN: 275); *Ebû Dâvûd*, 33/Libâs 28/Mâ Cae fi'l-Kibri.

¹²³ *İbn Kesîr Tefsiri Çevirisi*. 31/Lokman 19. AY.

sarf etmemişlerdir. Onların giyecekleri, yiyecekleri, ev ve binekleri hep sade ve basit olmuştur. Kısacası onların tacirleri “büyüklelenenler” gibi değil, alçak gönüllü insanlar gibiydi. Bu nedenle onlar hiç bir zaman fethettikleri şehrin halkını kibir ve gururla korkutup ezmemişlerdir.¹²⁴

Hz. Lokman, şeytanın sırf kibir ve tekebbür yüzünden isyan ettiğini, kâfir olduğunu bilmektedir. Ayrıca Yüce Allah'ın kendini beğenenleri hiç sevemediğinin de bilincindedir.¹²⁵

2. Yürüyüşünde Mutedil Ol

Yüce Allah buyurur ki: “*O halde yürüyüşünde mutedil ol...*” (31/Lokmân 19).

Yani, insanlara karşı büyüklük taslama. Onların ne olduklarına, ne yaptıklarına bakma. Kimin eseri olduklarını, kimin emri, izni, hikmeti ile var olduklarını düşün. Şunu kesin bil ki, sen Mevla'nın gözleri önündesin. Efendisi tarafından izlendiğini bilen insan büyüklük taslamaz ve insanlara tepeden bakmaz. Aksine alçak gönüllülük ve içine çekilmiş, özüne yönelmiş biçimde hareket eder.¹²⁶

Yürüyüşün de bir ifrat bir de tefrit şekli vardır. Bu iki ucun arasında orta, mutedil, dengeli, düzgün bir yürüyüş yer alır. Yürüyüşte hem büyüklük, şımarıklık, azgınlık, ukalalık, bayağılık alamet ve işaretlerinden uzak durulacak hem de aşırı sevinç ve tekebbürden sakınılacaktır. Ne aşırı hızlı gidilecek ne de kırılacak eşyaya basar gibi yavaş yürünecektir. Aşırı ibadet yüzünden yürüyemeyecek kadar zayıf düşmüş olduklarını izhar eden zahitler gibi yürümek de hilekârlık ve düzenbazlık yüzünden her işe burnunu sokan her tarafa yetişmeye çalışan kurnazlar gibi yürümek de uç taraflardır. Bunların ortasında yer alan rahatlık, sakinet ve vakar hali üzere yürümek ise doğru, uygun ve itidal olan yürüyüş şeklidir. Onun için: “*Hızlı yürümek müminin saygınlığına zarar verir*” denmiştir.

Duyarlı bazı bilginler der ki: Şeytan iki şekilde Müslümanları tuzağına düşürür. Onu ya ifrata düşürebilirse düşürür, muradına erer. Bunu yapamazsa, bu sefer tefrit yolunu dener. Bu, şey-

¹²⁴ Mevdüdi, *Tefhîm*, 17/İsrâ 37 AY.

¹²⁵ Bkz. 4/Nisâ 36; 7/A'râf 12; 16/Nahl 23; 17/İsrâ 61; 38/Sâd 76; 57/Hadîd 23.

¹²⁶ Kuşeyrî, *Letâif*, 31/Lokman, 18. AY.

tanın düşünölebilecek her iş, amel, emek, niyet ve plan için kullandığı tuzaktır.

“O Rahman’ın kulları, yeryüzü üzerinde alçak gönüllü olarak yürürler ve cahiller kendilerine muhatap oldukları zaman da “Selam” derler.” [25/Furkan 63].

Yani, “Her ne kadar tüm insanlar doğuştan, önünde nefretinizi çeken secdeye çağrıldığıınız Rahman’ın kullarıysa da, O’nun gerçek kulları şuurla O’na itaat yoluna girenler ve bu güzel niteliklere sahip olanlardır. Sonra, secdenin tabii sonuçları müminlerin hayatında görülürken, çağrıyı reddedişin kötü sonuçları da sizin hayatınızda görölmektedir.”

Burada dikkatler iki ayrı kişilik ve hayat modeline çekilmektedir: Hz. Peygamber’in (sas) mesajını kabul edip yolunca gidenlerin yaşantı ve kişilikleriyle, cahiliyede ısrar edenlerin yaşantı ve kişilikleri. Burada, yalnızca onları toplumda gören ve haklarında bir karara varabilecek gören göz ve düşünen kafalara bırakılmaktadır.

Rahmân’ın kulları: “Tiranlar ve zalimler gibi büyükenerek yürümezler; onların gidişi, yumuşak huylu, doğru düşünceli ve güzel ahlâklı insanların gidişidir.” *Vakar ve tevazu ile yürümek* ne hasta, ne zayıf bir kimse gibi yürümek, ne de huşu veya Allah korkusu gösterişinde bulunan bir münafık gibi yürümek anlamına gelir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber (sas) sağlam ve çabuk adımlarla yürürdü. Bir gün Halife Ömer (raa), bir gencin zayıf, hasta biri gibi yürüdüğünü görerek ona, “Hasta mısın?” diye sordu. “Hayır” cevabını alınca, kırbacını kaldırarak genci azarladı ve sıhhatli biri gibi yürümesini söyledi. Bu da gösteriyor ki, “mütevazı yürüyüş”, zayıflık ve gereksiz huşu gösterisinde bulunan bir yürüyüş değil, soylu ve ağır başlı bir insanın yürüyüşüdür.

Allah’ın gerçek kullarının dikkati çeken ilk niteliği “yürüyüş”leridir. Çünkü yürüyüş kişinin karakterini gösterir. Kibir ve gurur gösterisi içinde değil, mütevazı ve vakarlı bir yürüyüş, yürüyenin soylu ve ağır başlı bir kişi olduğunu gösterir. O halde, çeşitli tipte kişilerin farklı yürüyüşleri, onların ne tür bir karaktere sahip olduklarının göstergesidir. Ayet, Rahmân’ın gerçek kullarının halk içinde “Yürüyüş”leriyle tanınabileceklerini ima etmektedir. Onların Allah’a ibadet ve itaatleri kendilerini öylesine değiştirmiştir ki, ilk bakışta “yürüyüş”lerinden hiçbir kötülüğe

bulaşmaları umulmayan soylu, mütevazı, vakur ve iyi huylu kişiler oldukları anlaşılır.¹²⁷

Bazı müfessirlere göre ayetin anlamı şudur: “Ne hızlı ne de yavaş yürü; ikisinin ortası bir yol tut.” Fakat ayetin siyak ve si-bakı gösteriyor ki; buradaki mesele, ne adım ne de yürüyüş şeklidir. Hızlı veya yavaş yürümenin kendisinde ahlâken hatalı bir şey olmadığı gibi yürümek için konmuş bir kural da olamaz. Bir kimsenin acelesi varsa hızlı yürümek zorundadır ve şöyle bir dolaşmaya çıkan birinin yavaş yürümesinde herhangi bir sakınca yoktur. Mutedil yürüme için bir ölçü bulunsa bile her şahıs ve her zaman için geçerli bir kanun konamaz. Ayette asıl kastedilen kibirli kibirli yürüyen kimsenin ruh durumunu ıslahtır. Bir kimsenin kibir ve gururu, onun ruh durumunu ve kibrinin sebebini gösteren yürüyüş biçiminde, adım atışında yansır.

Servet, iktidar, güzellik, bilgi, kuvvet ve bu türden şeyler insanı gururlu ve kibirli hale getirir ve her biriyle birlikte oluşan bir yürüyüş biçimi vardır. Buna mukabil bir tevazu gösterisi içinde yürümek de bir başka ruhî hastalığın sonucudur. Bazen bir insanın kendini beğenmişliği gösterişe kaçan bir tevazu, takva ve dindarlık şeklini alır ve bu durum, yürüyüşünde yansır. Bazen insan bu dünyanın sıkıntılarından o kadar bunalır ki, dünyaya küser ve hasta kimseler gibi yürümeyi âdet edinir. İşte Lokman'ın demek istediği şudur: “*Bu akıl ve ruh durumlarından kaçın; gösterişsiz, mütevazı ve asil bir kimse gibi yürü; ne herhangi bir gurur ve kibir gösterişi olsun, ne acizyet ifadesi ve ne de bir takva veya tevazu gösterişi.*”

Resûlullah (sas) ashabının bu meseleyi nasıl anladığı birkaç olaydan çıkarılabilir. Bir keresinde Hz. Ömer bir adamın başı önünde, omuzları düşmüş, pejmürde bir halde yürüdüğünü görünce ona şöyle seslendi:

“Başını kaldır da öyle yürü; İslam acizlik değildir.”

Aciz ve hasta gibi yürüyen bir başkasını gördü ve şöyle dedi:

“Ey sefil; Dinimizi lekeleme.”

Bu iki olay gösteriyor ki, Hz. Ömer'in gözünde dindarlığın dökülmüş bir halde yürümek ve yürürken gereksiz bir tevazu göstermekle ilgisi yoktur. O zaman böyle yürüyen bir adam görse bu davranışın İslam'ı yanlış temsil edeceğini ve diğer Müslümanlara

¹²⁷ Mevdüdi, *Tefhîm*, 25/Furkan 63 AY.

da kasvet vereceğini düşünürdü. Benzeri bir olaya da Hz. Âişe şahit olmuştu. Perişan ve pejmürde bir vaziyette yürüyen birini görünce ona ne olduğunu sordu. Kendisine: “O Kurrâ’dan (sadece Kur’ân okuyan, onu öğreten ve ibadetle meşgul olanlardan biridir)” dedi. Bunun üzerine şöyle dedi: “Ömer, Kurrâ’nın başıydı. Fakat yere sağlam basar, kelimelerin üzerine basa basa konuşur ve mecbur kaldığında da iyi bir sopa çekerdi.”¹²⁸

İslam, insanın hayatına en güzel düzeni getirmek için her tür ilke ve kaideyi ortaya koymuştur. Buna yürüyüş de dâhildir. Mümin insan mutedil insan yürüyüşüne uygun düşen eda ve tarzı esas alarak yürümek durumundadır.

3. İnsanlardan Yüz Çevirme

Yüce Allah buyurur ki: “*Hem insanlara karşı -kibirlenerek- yüzünü yan çevirme...*” (31/Lokmân 18).

İnsanlara surat yapmak yerilmiş hareketlerden biridir. Sert, kaba, acımasız, kendini beğenmiş bir yüzle insanlar arasında dolaşmak insani temel niteliklere itici gelir. Kimse bu tür duruş ve bakıştan hoşlanmaz.

Yüz çevirmek bir Kur’ân kavramı olarak kendine mahsus bir mana taşımaktadır. Kısaca gözden geçirelim:

أَعْرَضَ: Yanını/Kenarını gösterdi. كَذَا أَعْرَضَ لِي denildiği zaman; “Falan şey genişliğine göründü ve ona ulaşma imkânım oldu” anlamına gelir. أَعْرَضَ عَنِّي denildiğinde ise; “Yanını göstererek/Yan dönerek benden uzaklaştı” anlamına gelir. Yüce Allah yüz çevirmenin değişik form ve alanlarda kullanışı hakkında şöyle buyurmaktadır: *Kendisine Rabbinin âyetleri hatırlatıldıktan sonra onlardan yüz çevirenden daha zalim kim olabilir!* (32/Secde 22); خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ: *Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir* (7/A’raf 199); *Kim de benim zikrimden yüz çevirse, onun için sıkıntılı bir geçim vardır* (20/Tâhâ 124).

Kur’ân’ın kullandığı kelime ve fiillerin taşıdığı incelik ve derin manaları bir tarafa koyduğumuzda bile bu ifade gerçekten çok ilginçtir. İşin icaz yönü bir tarafa, açık mana ile söylenen şudur: Selam verirken, konuşurken, karşılaşırken alçak gönüllülük gereği insanlara bütün yüzünle yönel. Onlardan yüzünü çevirme. Kendini beğenmiş büyüklük taslayan kişilerin insanları, özellikle fakir, kimsesiz, güçsüz, sıradan insanları gördüklerinde yaptıkla-

¹²⁸ Mevdüdi, *Tefhîm*, 31/Lokman 19. AY.

rı gibi, küçük görerek yan bakma veya burun kıvrma. Zengin fakir, amir memur, güçlü zayıf demeden herkese iyi davran, onlara iyi muamele et. Allah'ın sana verdikleriyle kendini beğenerek, büyülenerek, kasılarak yüzünü buruşturma. Yoksa yıllarca etinle kemiğinle derleyip topladığın bütün hayır hasenatını bir anda imha edersin, silip süpürürsün.¹²⁹

İnsan var ki, insandır, ona insanca davran, insani muamele edin. İnsan kılıklı kurtlar, çakallar, tilkiler, kirpiler, sığırlar, domuzlar da vardır. Onlara da insan olarak davranın. Onlar insan adını hak etmese de sizler insansınız. İnsan gibi davranırsanız onlar da hayatlarında insan olmasalar da hiç olmazsa bir insan görmüş olurlar, bir insanla muhatap olmuş ve bunun verdiği hazzı tatmış olurlar. Anlamazlar, fark etmezler, onlar buna değmez, demeyin. Bence atamızdan gelen herkese insan olarak muamele etmeye değer. Ona saygımız yoksa yaratana olmalı, atasına olmalı, şeklimizi, suretimizi, simamızı taşıdığından dolayı ona da saygılı olmalıyız. Tatlı dilli, yumuşak huylu olmalıyız. Sertlik İslam'a yakışmaz. Müslümanlar suçlulara karşı bile sert davranmaz. Onlara şefkat ve merhamet eder, cezalarını verirken bile.

İnsanlar arasında öyleleri de vardır ki, mangal gibi bir yürek taşır pejmürde elbiseler içinde. Niceleri de vardır ki, paha biçilmez giysiler içinde çürümüş bir yürek, kokuşmuş bir gönül, suyu çıkmış bir akıl taşırlar. Dikkatli olmak; servete, makama, saygınlığa, kuvvete bakıp ona göre muamele etmemek lazımdır. Öze, cevhere, ruha, gönle erişmek gerekir. Buradan bakmak, böyle muamele etmek kaçınılmaz bir görevdir.

Halil b. Ahmed (ra:v.175) der ki: *Allah'ım, beni kendi katında en üstün kişiler arasına al. Beni kendi nazarımda en kötü adam olarak göster. İnsanlar arasında ise orta halli bir insan olmayı nasip eyle.*

Resûlullah buyurur ki: *“Yüce Allah sizin yüzlerinize ve bedenlerinize bakmaz. Sadece kalplerinize ve amellerinize bakar.”*¹³⁰

Hikmet ehli der ki: *Bir kişinin yanında olduğunuzda sinekler ve ateş kelekleri gibi olmayın.*

¹²⁹ İsmâ'îl Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, 31/Lokman 18 AY.

¹³⁰ *Müslim*, 46/el-Birru ve's-Sılatu ve'l-Âdâb 10/Tahrîmu Zulmi'l-Müslim ..., HN: 6707-6708; Bâri' İrfân Tevfîk, *Sahîhu Künûzi's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Babu'n-Niyyeti ve'r-Riyâ', HN: 2.

Hz. İsa der ki: “Önemli olan ruhban elbisesi içinde kurt ihtirasına sahip olmak değil, kral elbisesi içinde takva ve ihlâs ile donanmış mamur gönüllere sahip olmaktır.”

Kendini beğenmeyi bir tarafa koymak, yürüyüşünü ve konuşmasını kontrol etmek, itidal çizgisini bir hareket tarzı haline getirmek Vahiy Kültürünün öteden beri insanlığa kazandırmak istediği temel ahlaki tutum ve davranışlardır. Tarih boyunca İslam insanları özgür kılmak için gereken bütün imkanları sağlamaya çalışmıştır. Önce zihinlerde ve gönüllerde özgürlük havasını teneffüs ettirip hissettirmek ile başlamıştır. İnsanların birbirlerine, putlara, putlaştırılmış varlıklara değil, Yüce Yaratıcıya kul oldukları bilincine ermelerini sağlamaya çalışmıştır. İnanç, düşünce, ibadet, ifade, mülkiyet, seyahat, dil ve kültür, hukuk ve siyaset alanlarında getirdiği özgürlerin tamamı bu gayeye matuftur. İnsanların kendilerini emin ellerde hissetmelerini, korku ve baskı havasından kurtulmalarını temin etme amacına yöneliktir. İnsanlar aynı şekilde inanç, ibadet, siyaset, maslahat, hukuk ve yargı önünde eşitliği gibi Vahyin getirdiği eşitlik çeşitleri de¹³¹ insanı insan olarak mükerrem (onurlandırılmış, aziz kılınmış) bir varlık gibi algılama ve ona göre davranma ilkelerine hizmet etmeye yönelik imkanlardır.

4. Sesini Kontrol Et

“Sesini kıs; seslerin en çirkinini merkeplerin sesidir.” (31/Lokmân 19). Görünüş ve manzara çirkinliği, sima ve yüz çirkinliği gibi sesin de çirkinliğinden söz edilebilmektedir. Seslerin en çirkinini veya en kötüsü bu anlamda anlaşılmalıdır.¹³²

Hasan-ı Basrî (ra.v. 110) der ki: “Müşrikler, seslerinin yüksekliği ile övünürlerdi. Yüce Allah onlara: *Eğer sesin yüksekliği hayırlı bir şey olsaydı, bununla eşeği onlardan üstün kılardım*, der gibi onlara cevap vermiştir.”

Bilgeler sadece sultan için gür sesle hitap etmeyi uygun görürler. Bu onları dinleyenlerin üzerinde daha fazla tesir meydana getirir diye düşünmüşlerdir. İşi namaz kıldırın imamın sesine kadar götüren âlimler, bu konuda da itidal ve ihtiyacı esas alırlar. Ses cemaatin duyabileceği ve rahatsız olmayacağı bir yükseklikte olmalıdır. Eğer kalabalık çoksa müezzin imamın sesini daha

¹³¹ İzah için bkz. Çiçek, *age*, s. 55-69, 70-107.

¹³² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 31/Lokman 19. AY.

ileriye iletmek için geride durmalı ve onlara duyurmak için sözlerini tekrar etmelidir. Bu da ihtiyaç ve itidal içinde gerçekleşmelidir. Eğer imamın sesi herkese ulaşabiliyorsa müezzinin müdahale etmesi kötü bir bidat olduğunda büyük müçtehit imamlar ittifağ etmişlerdir. Aynı şekilde müezzin sesi duymayanlara iletirim derken sesini ihtiyaçtan fazla yükseltirse, kötü ve çirkin bir iş yapmış olur. Bu işin ortası, mutedil ve uygun olanı tazarru, boyun eğiş ve gösterişten arınmış sükûnet içinde, bağırma ile gizli söyleme arasında bulunmaktadır. Nevevî (v.676), riya, namaz kılanların veya uyuyanların rahatsızlığı söz konusu değilse, yüksek sesle, aksi durumda hafif sesle eda edilmesi gerekir, diye bir çözüm yolu bulmuştur.¹³³

Seslerin en çirkinini tüm türlerin sesleri kıyaslandığında söylenebilecek bir tespittir. Kur'an'ın ilk muhatabı olan insanlar ile diğer bütün milletler eşek sesini çirkin görmüşlerdir. Ondan daha çirkin sesler mevcut olsa da herkesçe bilineni bu olduğundan Yüce Allah onu istiare yoluyla kullanmıştır.¹³⁴ Burada söylenen şudur:

İnsanların en çirkin sesleri seslenirken, konuşurken, hitap ederken eşekler gibi burunlarından soluyarak bağırıp çağıranıdır.

Bu şekilde konuşanlar eşeklere, bağırma da eşeklerin anırmalarına benzetilmiştir ama teşbih kavramı kullanılmayarak sözü bir istiare düzeyinde ifade etmiştir ki, gerekmezsiniz bağırıp çağırma kötülensin ve kesin biçimde ondan sakındırılmış olsun. Burada yer alan önemli bir uyarı da bağırmanın Allah katında hoş karşılanmayan bir davranış olduğuna, sevdiği bir hareket olmadığına dikkat çekmektir.

Resûlullah (sas), savaştan (Hayber) dönerken coşku ile tekbir getiren, yüksek sesle zikreden askerlerine şu uyarıda bulunmuştur: “*Sesinizi kısınız. Çünkü siz sağır ve uzakta bulunan birine seslenmiyorsunuz. O, sizinle beraberdir; işitendir, adı Yüce, şanı Yüce Allah size şahdamarınızdan daha yakındır*”¹³⁵

¹³³ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (2. baskı, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392), 4/İmân 31/Babu't-Tevevüti fi'l-Kıraati fi's-Salâti'l-Cehriyye.

¹³⁴ Semerkandî, *Bahru'l-'Ulûm*, 31/Lokman 19. AY.

¹³⁵ *Buhârî*, 60/el-Cihad ve's-Sîyer 129; *Müslim*, 49/ez-Zikru ve'd-Duâu ve't-Tevbetu 13/İstihbâbu Hafdi's-Savti bi'z-Zikri.

Yürüme ve konuşma mutedil olmalıdır. Her ikisi de orta biçimde yapılmalıdır. Bunlar amaçlı eylemlerdir, ne boşuna yürünür ne de boşuna konuşulur. Her ikisinin de bir gayesi vardır. İkisi de amaç değil, vasıtaadır. Hızlı veya hasta gibi yürümek de çok hızlı, çok sesli, çok yavaş konuşmak da amaca ulaşmanın en güvenilir yolu değildir. Yoksa kötü konuma düşülür. Tıpkı eşekler gibi. Hayvanların sesleri ve bağırmaları bir iletişim içindir. Bir şeyi haber verir, bir arzusunu, acısını veya sevincini dile getirir. Eşek böyle değildir. O, amaçsız, gayesiz, durup dururken anırmaya başlar ve çevresini rahatsız edecek sert, kaba, kerih, nahos bir ses çıkarır ve ses tonu kulağı tırmalar. İşte bağırarak konuşmak tıpkı bunun gibi abes bir şeydir. Kendini bilen terbiyeli insan rahatsız edecek tonla konuşmaz. Kulağa uygun gelecek bir düzeyde konuşur. Bilir ki bağırarak konuşmak makbul bir meziyet olsaydı insanlar eşeğin sesinden rahatsız olmazlardı.¹³⁶

Hız. İsa der ki: İlim göktedir, yükseğe çıkan onu alır; yerin dibindedir, aşağıya inen onu alır; denizin ötesindedir, onu geçebilen ilmi alır, demeyin. İlim sizin kalplerinizdedir. Yüce Allah'ın huzurunda ruhanilerin adabına uygun hareket edin ki içinizdeki ilim ortaya çıksın.¹³⁷

5. Sözün Manasını ve Etkisini Hesaba Katmak

Yüce Allah buyurur ki: “Şüphesiz, seslerin en çirkini eşeklerin sesidir.” (31/Lokmân 12).

Anlamsız, uyumsuz, nefreti mucip iniş çıkışlarıyla bu sesin hiçbir manası yoktur. Duyanları da ciddi biçimde rahatsız eder. İnsan da bazen bu türden sesler çıkarır, mana ve değer açısından bomboş olan lakırdılar eder. Özde hiçbir değeri olmayan bu konuşma, bağırma veya eğlenme şekilleri kişinin değerini düşürür.

Rivayetlerde, bu dünyada çok hafif ve ehemmiyetsiz gibi görünen nezaketin, hesap gününde çok ehemmiyet kazanacağı bildirilmektedir. Bu yüzden bilhassa sorumsuzca söz söylemekten sakınmalı, söylenen sözlerin anlamının nereye çıkacağı iyi hesap edilmelidir. Bir hadiste: “Kul, iyice düşünüp taşınmadan bir söz

¹³⁶ Râzî, *Mefâtiḥ*, 31/Lokman 19 AY.

¹³⁷ İbnu'l-Kayyim, *Şerhu Menâzili's-Sâirîn*, s. 125.

söyleyiverir de bu yüzden cehennemın doğu ile batı arasından daha uzak bir yerine düşer.”¹³⁸

Başka bir rivayette şöyle denmektedir: “Kul, Allah'ın hoşuna giden bir söz söyler, fakat onunla Allah'ın rızasını kazanacağı hiç aklına gelmez. Hâlbuki Allah, o söz sebebiyle, kendisine kavuştuğu kıyamet gününe kadar o kimseden razı olur. Yine bir kul da Allah'ın gazabını gerektiren bir söz söyler, fakat o sözün kendisini Allah'ın gazabına çarptıracağını düşünmez. Oysa Allah, o kimseye o kötü söz sebebiyle kendisine kavuşacağı kıyamet gününe kadar gazap eder.”¹³⁹

İslam'da her söz kime söylenirse söylensin aynı zamanda Yüce Allah'a da söylenmektedir. Bir kişiye söylenen söz aslında iki kişiye, üç kişiye söylenen hakikatte dört kişiye söylenmiş olmaktadır (58/Mücâdele 7). Çünkü her sözün şahidi Allah'tır. Allah her tür söz ve sesi duymaktadır. İnsan onun için daha dikkatli söz söylemek durumundadır.

G. Başlıca İctimai Görevlerin Yerine Getirilmesi ve İhmal Edilmemesi

1. Münkeri (Kötülüğü) Engelle

Yüce Allah buyurur: “... ve kötülükten de alıkoy –onu engellemeye çalış- ...” (31/Lokmân 17).

Münkerin kökü inkârdan gelir. Kabul etmemek, hoşlanmamak anlamına gelen inkâr, sözcüğü, عرفان *irfânın* zıddıdır. Bunun asıl anlamı, kalbe düşünemeyeceği şeylerin gelmesidir. Bu da bir çeşit cahilliktir.

Bu kavram bazen, sadece dil ile inkâr etmek anlamında kullanılır. Dil ile inkârın sebebi de kalp ile inkârdır. Şu kadar var ki, bazen dille inkâr edilen bir şey kalpte olduğu gibi mevcuttur. Bu durumda kişi yalan söylemiş olur. Yüce Allah'ın şu sözleri buna işaret eder: *Hem Allah'ın nimetini bilirler, sonra da onu inkâr ederler, onların çoğu kâfir kimselerdir* (16/Nahl 83). Bu bilinçli bir inkârdır; aklileştirilmiş, benimsenmiş ve içselleştirilmiş bir inkar türüdür.

Yoksa peygamberlerini tanımadılar da bu yüzden mi onu inkâr ediyorlar? (23/Mü'minün 69). Yani onlar Peygamberi biliyor, tanıyorlar. Yine hakkını teslim etmeye yanaşmıyorlar.

¹³⁸ *Buhârî*, 84/Rikâk 23/Mâ Yuttakâ min Muhakkirâti'z-Zun3ub, HN: 6127.

¹³⁹ *Tirmizî*, Zühd 12; *İbn Mâce*, Fiten 12.

O size ayetleri göstermektedir. Allah'ın hangi ayetlerini inkâr ediyorsunuz (40/Mü'min 81). Ayetler o kadar açıktır ki, hiçbiri inkâr edilemez.

Münker, sağlıklı akılların kötü gördükleri, ya da akılların iyi mi kötü oldukları konusunda herhangi bir karar veremediği halde şeriatin kötü olduğuna hükmettiği her iştir. Şu ayetlerde buna işaret edilmektedir:¹⁴⁰ Onlar, yaptıkları kötülüklerden vazgeçip onlardan uzaklaşmıyorlardı... (5/Mâide 79).

İnsanın Allah'ın rızasına uygun olmayan sözleri, hareket ve davranışları *münkerden* sayılmıştır.¹⁴¹ Buna göre *münker*, kişiyi Yüce Allah'tan alıkoyan, ona yönelmesine, ibadet etmesine, onu sevmesine, ciddiye almasına engel olan şeydir. Namaza bağlılık, ona devam etmek ve her seferinde hakkını vermek kişiyi çirkin işler ve *münkerden* alıkoyar. Hatta namazın hakkını vermiş olmanın ölçüsü de budur. Eğer bir kişi çirkin işlerden uzaklaşır ve *münkerden* el etek çekerse, o namazdadır; şekil ve davranış kılıpları öyle olmasa da fark etmez. Kim de bu kötü ve çirkin işlerden kendini alamazsa, şeklen namaz kılsa da onları hakkıyla eda etmiş sayılmaz.

Rabbinin Yoluna hikmet ile ve güzel öğütle davet et; onlarla daha güzel olan ile mücadele et [16/Nahl 125].

Peygamber: “*Kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirsin, buna gücü yetmezse diliyle müdahale edip karşı çıksın, bu da gücü yetmezse kalbiyle karşı koysun ki, bu da imanın en zayıf olanıdır, buyurmuştur.*¹⁴²

Yine buyurur ki: *Allah yemin ederek söylüyorum ki: Ya iyiliği emreder, kötülüğü engellersiniz ya da Allah çok geçmeden üzerinize öyle bir azap gönderir ki, artık dua edersiniz ama kabul edilmez, bir hale düşersiniz.*¹⁴³

Şeriat, akıl ve hakikat tarafından çirkin görülüp reddedilmiş bu türden şeylerle Allah'tan uzaklaştıran eylemleri engellemeye çalışmak, onları ortadan kaldırmaya gayret etmek Müslüman insanların değişmez vasfıdır. Elbet bunu yaparken *keyfe mâ yeşâ*

¹⁴⁰ Ragıb, *Müfredât: Kur'an İstılahları Sözlüğü*, “نكر” mad.

¹⁴¹ Münâvî, *Tevkîf*, “ميم” babı, “نون” faslı.

¹⁴² Müslim, 2/İmân 78, 43/Rüya 12; Ebû Davud, Salat 242; Tirmizî, Fiten 11; Nesâî, İmân 17.

¹⁴³ Tirmizî, Fiten 9, Müsnedu Ahmed, V, 388, 390, 391.

ilkesiz ve kuralsız hareket edilemez. Günün şartlarına uygun, insanları kırmadan, incitmeden, nefret ettirmeden ve bıktırmadan yapmak zorunluluğu vardır.¹⁴⁴

Hız. Lokman, bunu hakkıyla yapabilen, tüm ilkelerine bağlı olarak onu uygulayan biri olan Oğluna bu öğütte bulunmuştur. Hayatında yaşadığı bir iyiliği tavsiye etmek cemiyeti inşa etmede çok önemlidir. Bu insanın söylediği şeyde ne kadar ciddi olduğunu gösterir ve insanların inanmalarını kolaylaştırır.

2. Marûfu/İyiliği Destekle

Yüce Allah buyurur: "... *ve marufu -iyiliği- emret -yaymaya çalış-*" (31/Lokmân 12).

Ma'rûf, insana Yüce Allah'a yaklaştıran, ulaştıran yapılması emredilen şeydir. Ma'rûf olanı emretmek bazen söz ile olur. Bundan daha etkili olanı başkasının yapmasını istediğin şeyi bizzat yapmaktır. Eğer kişi nefesine hâkim olamaz ve söylediğini kendisi yapmazsa başkası üzerinde etkili olması ise beklenemez.

Ma'rûf, akıl ve şeriatla güzel olduğu bilinen; *münker* ise, akıl ve şeriatla kötü olduğu bilinen her fiile denir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir topluluk olsun* (3/Âl-i İmran 104); *يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ*: *Oğulcuğum namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten sakındır ve başına gelene sabret* (31/Lokman 17); *Güzel söz söyleyin* (33/Ahzâb 32).

Akıl ve şeriat açısından güzel olduğu için cömertlikte iktisatlı davranmak/orta yolu tutmak *ma'rûf* diye isimlendirilmiştir. Mesela: *Zengin veliler bu mallara hiç el sürmesin. Fakir veliler ise uygun (ma'rûf) bir şekilde yesin* (4/Nisa 6); *Onları güzellikle tutun veya onlardan güzellikle ayrılın* (65/Talak 2); *Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir* (2/Bakara 263); yani güzellikle geri çevirmek ve duada bulunmak, o tür bir sadakadan daha iyidir.

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ: *Sen af yolunu benimse, iyi olanı emret ve cahillerden yüz çevir* (7/A'raf 199) ayetinde geçen *عُرْف* 'urf kelimesi *aklıselim sahiplerince bilinen iyilik* demektir.¹⁴⁵

¹⁴⁴ İslam'ın içtimai ve evrensel faziletinin iyi bir özeti için bkz. Draz, *Kur'an'a Giriş*, s. 77-80.

¹⁴⁵ Râbig, *Müfredât: Kur'an İstilahları Sözlüğü*, "عرف" mad.

Şeriat, akıl ve hakikat tarafından güzel görülüp onaylanan bu türden şeylerle Allah'a yaklaştıran edimleri teşvik edip desteklemek Müslüman insanların değişmez vasfıdır.

Münker ve *ma'rûf* kapsamlı mana taşıyan umumi kavramlardır. Kur'ân ve sünnette yapılması emredilen, doğru yolda olan toplumun iyi olarak bildiği, dinin ilkelerine uygun her şey "*ma'rûf*" iken bunun tersi olan her şey de "*münker*" kapsamında değerlendirilir. İslam cemaati içinde herkes, birbirine hak ve fazileti tavsiye etmek zorundadır. İyiliği ve doğruluğu emretmek, kötü olan şerhlerin önüne geçip onları engellemek büyük küçük her müslüman için sadece bir hak değil, aynı zamanda bir görevdir. Din kardeşlerimizin maddi saadetlerine olduğu kadar manevi kurtuluşlarına da lakayt kalmamalıyız. Fazilet ve takvayı aramızda hâkim kılmak için, hep beraber çalışmak zorundayız. İslam ümmetinin tarih boyunca en büyük özelliği budur.¹⁴⁶

H. Lokman'ın Hikmeti içinde yer alan uyarıların cemiyeti doğrudan ilgilendirenleri özellikle *emr-i bi'l-ma'rûf* ile *nehy-i ani'l-münker*'dir. Cemiyeti inşa eden değerlerin en göze gelenleri bu ikisidir. Cemiyet içinde yaşayan hiç kimse kötülüğe karşı duyar-sız kalmaz. Aynı şekilde iyiliğe karşı da bigâne kalmaz. Birini engellemeye çalışırken, diğerini desteklemeye özen göstermek durumundadır.

H. Hz. Lokman'a Verilen Hikmetin Özeti

Çalışmamızı Lokman (as) tarafından özetlenen bir hikmet demetiyle taçlandırmak istiyoruz. Rivayete göre bu hulasa şöyledir:

Lokman Hakîm, bir ara nasihat ederken şöyle demiştir: Pek çok peygambere hizmet ettim. *Sözlerinden sekiz tanesini özet olarak seçtim.* Eğer dikkatli olur da, bu sekiz şeyi yaparsan, kurtuluşu erersin:

1. Namazda *kalbine*,
2. İnsanların arasında *diline*,
3. Sofrada *ellerine*,
4. Başkasının evinde *gözlerine* hâkim olmalısın.

¹⁴⁶ Draz, *Kur'ân'a Giriş*, s. 80.

Diğer dört hasletin de ikisi devamlı hatırlanması, ikisini ise unutulması gereken şeylerdendir: Her hâlde hatırlayacağın iki husustan birincisi, Yüce Allah'tır ki, O'nu çok *zikretmelisin!* İkincisi ise, *ölümdür* ki, onu da hiç unutmamalısın!

Unutacağın iki şeyden biri, başkasına yapmış olduğun *iyilikler*dir ki, onları hemen unutmalısın. Biri de, başkalarının sana yapmış olduğu *kötülükler*dir, bunları da hemen unut gitsin.¹⁴⁷

Hz. Lokman'ın ilim ve irfandan oluşan *hikmet dünyasında* dikkat çekilen değerler:

1. *İnanç ve düşünce,*
2. *Ahlak,*
3. *İbadet,*
4. *Ferdi-Ailevi ve*
5. *İçtimai* olmak üzere beş kısımda özetlenebilir.

Bir cemiyet bu değerlere saygılı, bağlı, kararlı insanlardan oluşmalıdır. Bunun için eğitim, iletişim ve sosyal bağlarını yeniden düzenlemelidir. Cemiyet için bu yön, hedef ve değer inkılâbı/dönüşümü istikbal için en büyük yatırım ve garantidir. Bunu ihmal eden toplumlar er geç tefessüh eder ve yıkıma uğrayıp yok olur. Onları ciddiye alıp değerlendirenler ise mutlaka refah ve kurtuluşun yoluna girmiş olurlar.

Allah, ciddi emek verenlere hikmeti nasip eder. Daha az gayret edenleri hikmetten istifade edenlerden arasına alır. Hikmet konusunda asgari sınır, hiç olmazsa onun muhibbi olmaya muvaffak olmaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Buraya kadar verdiğimiz malumat ile ortaya konmuş olmaktadır ki, Hz. Lokman bir ümmet veya milletin mayasını oluşturabilecek değerlerden biridir. Onun hakkında cemiyetin hiçbir katmanında herhangi bir direnç ile karşılaşmak söz konusu değildir. Her topluluk ve cemiyetin böyle tüm fertleri tarafından kabul gören ve saygı gösterilen tarihe mal olmuş bilgelere ihtiyacı vardır. Hz. Lokman vahiy geleneğine bağlı birçok toplumda birleştirici, eğitici, düşündürücü bir model olarak alınabilir. Zira onun kişiliği tertemiz olarak kalmıştır. Onun şahsına leke getirecek hiçbir söz veya yorum kaydedilmiş değildir.

¹⁴⁷ İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*; 31/Lokman 12 AY.

Araştırmamız neticesinde görülmüştür ki, Hz. Lokman adına Kur'an'da bildirilen Hikmet veya Nasihatler bir cemiyeti baştan sona inşa edebilecek güçtedir. Cemiyetin her alanına ilişkin esaslı düsturları içeren bu Hikmet demeti (Nasihatler), köklü bir *inanç ilkesini* oturmaktadır. Bu inanç Vahyi Geleneği'nin mihver-i konumundadır ve her tür esassız, batıl inancı bertaraf edecek güçtedir:

1. *Allah'a ortak koşma,*
2. *Allah'a karşı gelen kâfirlerden olma,*
3. *Annen baban da seni şirke bulaştırmak için gayret ederse, onlara itaat etme.*

Bu ilkeler çerçevesinde yetişmiş bir kişilik sahibi Allah'a gönülden sahici bağlı olacak, ona karşı nankörlük edenlerden olmayacak ve kötü, yanlış, zulüm olan bir şey en yakınları, büyükleri tarafından emredilse de onlara bu konularda uymama olgunluğunu gösterecektir. Böylece cemiyet özgür, düşünebilen, sağlıklı karar verebilen bir şahsiyet kazanmış olacaktır.

Cemiyeti inşa edecek diğer bir değer düsturu ise *ahlak ilkeleri* ne oturmaktadır. Ahlakı çürümüş bir cemiyet nasıl uçurumun kenarında sayılırsa sağlam bir ahlaki tutum ve davranış kazanmış bir cemiyet ise daima güven içinde ve geleceğinden emin olabilir:

1. *Kendini beğenen bir olma,*
2. *Yeryüzünde kendini beğenmiş halde yürüme,*
3. *Yürüyüşünde mutedil, mutat, natür halini korumaya çalış,*
4. *İnsanlardan yüz çevirme, onlarla ilgilen ve iyi geçin,*
5. *Sesini kontrol et, kaba sesli sert hitaplardan sakın,*
6. *Edep ve nezaket kurallarına özenle riayet et...*

Bu ilkeleri benimseyip içselleştiren bir kişi cemiyette en duyarlı bir zat olur. Kimseye karşı üstünlük havasında olmaz. İnsan ilişkilerinde mutedil olur. Onlara kaba sert davranmaz. En olumsuz şart ve ortamlarda bile edebini korur, nezaket kurallarına riayet eder. Bu tutum ve davranışlar ise cemiyeti inşa edecek en önemli değerler arasında yer alır; ferdileşme ve bencilleşmeyi önler.

Hz. Lokman'ın Hikmeti'nde yer alan cemiyeti inşa edecek temel değerlerden biri de ihlâs, takva ve samimiyet esaslarına dayanan *Dindarlıktır*:

1. *Allah'a gönülden yönelmişlerin yolunu izle,*
2. *Bu dünyanın sonunda insan Allah'a dönecektir,*
3. *Bu dünyada ne yapmışsa onun karşılığını görecektir,*
4. *Kimse Allah'tan gizli bir şey yapamaz; Allah her işin başındadır, her eylemin şahididir.*

Hesap günü ve ahret bilinci Vahiy Kültürünün en köklü inanç ve düşüncelerinden biridir. Tarih boyunca berrak bir ırmak gibi akıp gelen İslam, dünya hayatını ve eylemlerini kontrol etme gücünü özünde taşıyan ahret inancına çok önem vermiştir. Bu geleneğe bağlı yaşanan dünya hayatı, Yüce Allah'ın gözleri önünde yaşanır. Bu, hesabı verilecek olan bir hayattır.

Lokman'ın Hikmeti içinde yer alan değerlerden biri de Temel Kişisel Görevleri hakkında yerine getirmektir. Bunlar sıra ile:

1. *Allah'a şükret,*
2. *Allah'a ve çevrendekilere nankörlük etmekten sakın,*
3. *Allah'a şükrederken anne babana şükran borcunu ödemeye özen göster,*
4. *Allah karşı kulluk sembolü olan namazını ikame etmeye özen göster,*
5. *Başına gelen musibetlere sabret.*

Bu nasihatler bile tek başına bir cemiyeti inşa edebilecek güçtedir. Allah'a şükretmek, insanlara teşekkür etmeden olmaz. İnsanlara karşı nankör olmadan Allah'a karşı nankör olunmaz. Anne babaya iyi davranmak Allah'a gerçek manada kul oluşun bir sonucudur. Namaz her tür ibadetin bir sembolü niteliğindedir. Bütün iyilikler ondan kaynaklanır, her tür kötülüğü önlemenin yolu namazdan geçer. Günün içinde daima birkaç kere Allah'ın huzuruna çıkıp özüne dönen insan her halde tutacak dalı olmayan, sığınacak yeri olmayan insandan daha dayanıklı olur.

Hz. Lokman'ın cemiyeti inşa edecek değerler kapsamında ele alınması gereken nasihatlerinin bir demeti de Temel Ailevi Görevleri yerine getirmek ve Akraba Hakkını gözetmek şeklinde özetlenebilir:

1. *Anne babana iyi davran,*
2. *Onlara karşı maruf ile hareket et.*

İnsanlar arası ilişkilerin en güzeli anne babaya iyi davranmaktır. Anne babasına iyi davranan insan iyi davranmayı öğ-

renmiş olur. Bu zamanla diğer insanlara karşı da iyi davranmak ve onlara karşı maruf ile hareket etmek şeklinde kalıcı bir tutum ve davranışa yol açar. Cemiyeti inşa eden değerlerin başında işte bu şekilde iyi davranmayı alışkanlık haline getirmiş fertlerin diğer kişilere karşı müspet, eğitici davranışları gelmektedir.

Kur'ân'da nasihatlerin muhtevası daha bir bütün ve kapsamlıdır. Diğer kaynaklarda yer alanlar ise, daha çok ferdi ve kişisel ahlakla sınırlı kalmaktadır. Kur'ân genelde meseleyi ana hatlar şeklinde tasvir edip teferruatı diğer beşeri kaynaklara havale eder. Bunu ya doğrudan peygamber yapar ya da ondan sonra gelen yolunun takipçileri gerçekleştirir.

Tarih her zaman iyi bir tanık değildir. Özellikle güçsüz, gösterişsiz, alçakgönüllü insanlar için tarih neredeyse karanlık bir dehliz ve kaya içinde mermerden yontulmuş bir mezar gibidir. Kimi rivayetlere göre Hekim Lokman 12.000 konuda hikmetli söz söylemiştir. İnsanlar onun bu hikmetini sözlerine, davranışlarına ve hükümlerine katmışlardır.¹⁴⁸

Gönül isterdi ki, tarih özellikle insanlık ve cemiyetin gönlü, vicdanı, yüreği konumundaki şahsiyetlere, gönül erlerine, bilgelere ve fazilet erbabına gereken ehemmiyet ve ihtimamı vermiş olsun. Ne ki, ilim, yazı, teknoloji ve iletişimin baş döndürücü biçimde geliştiği günümüzde bile cemiyet ve insanlığın vicdanı sayılabilecek kişilerin varlıkları dahi yeterince vuzuha kavuşturulmaz, haklarında kayda değer bilgi ve değerlendirme yapılamaz haldedir. Bu akıl almaz, vicdan kaldırmaz ihmal ve görmezlikten gelme hali hala en büyük zaaflarımız arasında sayılabilir. Adı geçen ilgisizlik ve dışlama ister istemez hikmetin, erdem ve hakikat bilgisinin güdük kalmasına yol açmaktadır. Ne de olsa, *iltifat marifete tabidir*. Marifetin olmadığı yerde iltifatın beklenmeyeceği açıktır.

Sadece buna bağlanmasa da, böyle bir sebep tek başına Lokman Hikmetini tüketmek için yeterli bir sebep sayılabilir. Tarih içinde bu paha biçilmez hazinenin zayi edilmesinin başlıca nedeni bu *bakarkörlüktür*. İnsan ve izan yoksunluğu bu elmas madeninin çamura düşmesine, bataklıkta kaybolmasına yol açmıştır. Taşlara, kayalara, anıt mezarlara ve kabirlere öyle şeyler yazılmış ve böylece binlerce yıl muhafaza edilmesine zemin hazır-

¹⁴⁸ Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, 31/Lokman 19. AY.

lanmıştır ki, üzerinde düşünülduğünde insanın aklı durur. Yanı sıra her insan ve cemiyete ilaç gibi gelecek tespit, nasihat ve sözler öylece ortalıkta terk edilmiştir. Dilden dile, gönülden gönle bir ırmak gibi akıp gelen bu hikmet pınarı ne yazık ki, yeterince berek değildir. Özüne ve kaynağına sadık kalındığına dair elimizde mevsük bir dayanak bulunmamaktadır. Yine bu Hikmet Pınarını tamamen terk etmek uygun olmayacaktır. Onun tamamını şüphe atmosferinde zayi etmek de akıllıca değildir. Çağın gelişen mantık, muhakeme, tetkik ve ilmi metotlarını kullanarak onun içinden makul ve maruf damarı canlandırmak gerekmektedir. Bunun için tahsis edilmiş, çok boyutlu, derinlikli çalışmaların kesintisiz devam ettirilmesi gerekmektedir. Günümüzde her tür tarihi kalıntı, belge ve yazı çok değer kazanmıştır. Hz. Lokman'ın Tarihe gömülmüş Hikmetinin veya ondan mülhem tarihi vesikaların mevcut olduğu kuşkusuzdur. İlim adamlarına düşen bunun izini sürmek ve bilimsel yoldan onları elde ederek gün yüzüne çıkarmaktır. Bu konuda kendilerine görev düşen herkesin bu görevin getirdiği yükümlülükleri yerine getirdiği bir ikbal diliyoruz. Böylece Hz. Lokman'ın Hikmetine doğru daha emin adımlarla ilerlemek mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- ‘Abdulbâkî**, M. Fuad; *el-Mu‘cemu’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, İslam Kitabevi, İstanbul 1984.
- Ahmed** b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arneût ve diğ. 2. baskı, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1420/1999.
- Alûsî**, Ebû’l-Fadl Şihâbüddîn Mahmûd, *Rûhu’l-Me’âni fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, 4. baskı, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrut 1985.
- Bağavî**, Ebû Muhammed el-Huseyn el-Beğavî, *Me’âlimu’t-Tenzîl*; thk. Muhammed Abdullah-Osman Cuma-Süleyman Müslim, 4. baskı, Dâru’t-Taybe, Riyad 1414/1997.
- Bâri’** İrfân Tevfik, *Sahîhu Künûzi’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, Babu’n-Niyyeti ve’r-Riyâ’
- Beyheki**, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin, 1. *Sünenü’l-Beyheki’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mektebetu Dâri’l-Bâz, Mekke 1414/1994; 2. *Delâilu’n-Nubuuvve ve Ma’rifetu Ahvali Sahibi’s-Şeria*, thk. Abdulmutî’ Kal’acî, Daru’r-Reyyân, Kahire 1988.
- Buhârî**, Ebu Abdullah M. b. İsmail, *el-Câmi’u’s-Sahîhu’l-Muhtasar*, thk. Mustafa Deyb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr ve el-Yemâme, Beyrut 1407/1987.
- Cevherî**, İsmail b. Hammâd, *es-Sahîh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Mısır, ts.
- Curcânî**, Ali b. M. b. Ali, *et-Ta’rifât*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1405.
- Çiçek**, Halil, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, Nesil Yay. İstanbul 1998.
- Dârimî**, Ebu M. Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenü’d-Dârimî*, Hüseyin Selim Esed’in değerlendirmeleriyle beraber, thk. Fevâz Ahmed-Hâlid es-Sebu’, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1407.
- Derveze**, M. İzzet, *Kur’ân’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, Gözden geçirilmiş 3. baskı, Ekin Yay. İstanbul 1989.
- Draz**, Abdullah, *Kur’ân’a Giriş*, çev. Salih Akdemir, Kitâbiyât, Ankara 2000.
- Duman**, M. Zeki; *Vahiy Gerçeği*, Fecr Yay. Ankara 1997
- Ebû Dâvûd**, Süleyman b. Eş’as, *Sünenü Ebi Dâvûd*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, hazırlayan: Mısır Evkaf Bakanlığı, Nâsiruddîn el-Elbânî talikiyle beraber. Beyrut, ts.
- Elmalılı**, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Yay. İstanbul 1979.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid M. b. M. el-Gazzâlî (v.505), *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, ts.
- Güngör**, Mevlüt, 1. *Kur’ân Araştırmaları 1*, Kur’ân Kitaplığı, İstanbul 1995; 2- *Kur’ân Penceresinden İman Amel Hayat Ahret ve Kâinâta Bakış*, Kur’ân Kitaplığı, İstanbul 1995.
- Hâkim**, Ebû Abdullah M. b. Abdullah, *el-Müstedrek ala’s-Sahîhayn*, Zehebi’nin *et-Telhisî* ile beraber, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ’, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.
- Hakki**, İsmâ’il, *Rûhu’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1424 /2003.
- Haller**, Bernhard; *İslam Ansiklopedisi*, “Lokman” mad. (MEB., Eskişehir 1997, VII, 66).
- Heysemî**, Nuruddîn Ali b. Ebi Bekr, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbeu’l-Fevâid*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1982.

- İbn 'Acîbe**, Ahmed b. M. İbn Acîbe, *Bahru'l-Medîd fî Tefsiri Kur'âni'l-Mecîd*, (Shamela Yay.)
- İbn Âdil**, *Tefsîru'l-Lubâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, altafisir.com yay. 2008
- İbn Ebî Şeybe**, Ebû Bekr Abdullah, *Kitâbu'l-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf, Beyrut 1989.
- İbn Hacer**, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379.
- İbn Hişâm**, Ebu M. Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Saka ve diğeri., 2. baskı, Matbaatu'l-Halebi, 1955.
- İbn Kesîr**, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, 1. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. M. İbrahim- M. Ahmed-Abdulaziz Guneym- Kahraman Yay. İstanbul 1984; 2 *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire 1351.
- İbn Mâce**, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünenü İbni Mâce*, thk. M. Fuad Abdulbaki, Nâsiruddîn el-Elbânî talikiyle beraber, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts..
- İbn Manzûr**, Lisânu-İbnu'l-Esir, Mecdüddîn Ebû's-Saadât el-Mübârek, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, thk. Tahir Ahmed-Muhamme et-Tenâhî, Kahire, ts.
- İbn Miskeveyh**, *Tehzîbu'l-Ahlâk (Ahlakî Olgunlaştırma)*, çev. A. Şener-C. Tunç-İ. Koçyigit- Kültür Bakanlığı Yay. Ankaar 1983.
- İzutsu**, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Kevser Yay. Ankara, ts.
- Kattân**, İbrahim, *Teysîru't-Tefsîr*, Shamela yay. 2008.
- Kurtubî**, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1405/1985.
- Kutub**, Seyyid, 1. *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, çev. Mehmet Yolcu, Çizgi Yay. İstanbul 1991; 2. *Fi Zılal'i-Kur'ân*, çev. Salih Uçan-Mehmet Yolcu-Vahdettin İnce, Dünya Yay. İstanbul 1992.
- Mâlik** b. Enes, *el-Muvatta*, thk. M. Mustafa el-A'zamî, Müessesetu Zayid b. Sultan, Beyrut 1425/2004.
- Maverdî**, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, altafisir.com yay.
- Mevdüdî**, *Teftîhu'l-Kur'an: Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. M. Han Kayani ve diğeri., 2. baskı, İnsan Yay. İstanbul 1996.
- Muttakî**, Alâuddîn Ali b. Husameddîn, *Kenzu'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-A'mâl*, thk. Bekrî Hayânî-Safvet es-Sakâ, 5. baskı, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1401/1981.
- Münâvî**, M. 'Abdurraûf, 1. *et-Tevkîf ala Muhimmâti't-Te'ârîf*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1410; 2. *Feyzu'l-Kadîr Şerhu Câmi's-Sağîr min Ehâdîsi'Beşîri'n-Nezîr*, thk. Ahmed Abdusselâm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.
- Münzirî**, Zekiyyuddin Abdul'azîm, *et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1987.
- Müslim**, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac, *el-Cami'u's-Sahih el-Müsemma Sahihu Müslim*, thk. M. Fuad Abdulbaki, Daru'l-Cil-Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut ts.
- Nesâî**, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'n-Nesâi'l-Kübrâ*, thk. Abdulgaffâr Süleyman-Seyyid Kisrevî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991.
- Nevevî**, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 2. baskı, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392.

- Râgıb**, el-İsfahânî, *Müfredât. Kur'ân İstılahları Sözlüğü*, çev. Abdulabakî Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yay., İstanbul 2007.
- Sadr**, M. Bakır, *Kur'ân Okulu*, çev. Mehmet Yolcu, 2. B. Fecr Yay. Ankara 1995.
- Şâfiî**, İmam Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed M. Şâkir,
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmî'u'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Dâru'l-Meârif li-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Mısır 1374.
- Tehânevî**, Muhammed Ali el-Fârûkî, *Keşşâfu İstılahâtı'l-Funûn*, thk. Lutfi Abdulbedî, Mısır 1977.
- Tirmizî**, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir ve diğer., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Yolcu**, Mehmet, *Kur'ân Işığında Namazın Ruhu Huşû*, İkbâl Yay. İstanbul 2009.
- Zebîdî**, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi* ve Şerhi, çev. Ahmed Naim-Kâmil Miras, 5. Baskı, DİB Yay. Ankara 1978.
- Zemahşerî**, Cadullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavamidi'n-Tenzil ...*, Neşru Edebi'l-Havze, Tahran, ts.